

міжнародний фонд
Відродження
INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"

СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЇ
ЧЕРНІВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. В. Г. КОРОЛЕНКА

ЧЕРНІВІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ
ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ
ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ,
ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ,
УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Г. В. САМОЙЛЕНКО, О. Г. САМОЙЛЕНКО

НІЖИН – ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО

ВИДАВЕЦЬ
ЛОЗОВИЙ В.М.

Чернівців
2010

УДК 9(477.51)
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)
С 17

*Затверджено до друку навчально-методичною радою
Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій,
протокол № 4 від 24 вересня 2010 р.*

Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.

С 17 Ніжин – європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень; Ред.: В. М. Бойко, Л. А. Чабак. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 72 с.

ISBN 978-966-2482-26-3

"Ніжин – європейське місто" належить до серії видань, присвячених розгляду міст та містечок Чернігівщини, що мають давню історію, з точки зору їх європейської ідентичності. Авторами праць є провідні науковці, історики Чернігівщини.

У книзі висвітлюються основні історичні та соціально-культурні віхи розвитку тисячолітнього Ніжина як європейського міста. Вона адресована всім, хто любить і шанує свій рідний край. У виданні використані фото В. М. Кичка, М. А. Михайленка, Т. Д. Пінчук, а також архівні матеріали.

Підготовка видань здійснюється в рамках проекту Сіверського інституту регіональних досліджень "Продовження діяльності існуючого Центру європейської інформації в м. Чернігів" за підтримки Міжнародного Фонду "Відродження".

УДК 9(477.51)

ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР)

ISBN 978-966-2482-26-3

© Самойленко Г. В., Самойленко О. Г.
© Сіверський інститут
регіональних досліджень
© Міжнародний фонд "Відродження"

Зміст

Із глибин віків	4
Магдебурзьке право	6
Місто торгівлі	8
Місто духовності та культури	11
Ніжин – центр монументального мистецтва	16
Ніжин у XIX ст.: соціально-економічний розвиток	22
Ніжин у XIX ст.: освіта, наука, театр	26
Ніжин на зламі епох	35
Роки війни	47
Ніжин в роки відбудови і творення	50
Ніжин за часів незалежності України	59

Із глибин віків

Сторінка з Радзивиллівського літопису XV ст. Захоплення Нежатина Ольговичами разом з половцями у 1135 р.

розквіт. Місто все пам'ятає, бо історичні епохи залишають сліди на його обличчі. І у кожній із них знаходимо таке значуще, яке залишається не лише в пам'яті на віки, а й служить опорою на майбутнє.

Кожне місто, як і людина, має своє специфічне обличчя. Воно формується, розквітає, занепадає і знову піднімається в силу різних історичних подій, залишається свідком величного і трагічного.

На карті Європи є майже непомітна крапочка, яка розміщена за 126 км від Києва та за 83 км від Чернігова. Це старовинне місто Ніжин, історія якого сягає у далеке історичне минуле. Понад тисячу років тому на березі невеличкої річки Остер, яка впадає в Десну, з'явився укріплення, відоме пізніше під різними назвами. У літописі "Повість минулих літ" за Іпатіївським списком 1078 р. воно згадується як Ніжатина нива, а потім як Нежатин (1135 р.). У Київському літописі 1147 р. воно фігурує серед міст Переяславського князівства під назвою Уненіж.

Сучасні дослідники шукають пояснення назв, висуваючи різні гіпотези, підкріплюючи їх філологічними вправами. На території міста розташоване Ніжин-озеро. Тож і назву поселення виводять як "Неж-город", тобто "город у Нежин-

озера". Легенда засвідчує, що назва пішла від поселенця знатного хліборобалицаря Нежата. Археологічні дослідження доводять, що на території сучасного Ніжина розміщувалось два укріплення (Нежатин та городок – Уненіж), які стояли на охороні Переяславського та Чернігівського князівств. Поселення пережило долю багатьох міст Київської Русі, які відчули на собі татаро-монгольську навалу. Золото-ординський хан Менгу разом зі своїм військом по дорозі на Чернігів зруйнував 1239 р. Уненіж.

Але з часом укріплення відродилося, почало розростатися і поступово перетворилося в місто, яке в час формування України в кінці XIII – на початку XIV ст. відігравало оборонне значення. У 1356 р. місто відоме під назвою Ніжинське городище. На жаль, володарі Великого Литовського князівства у 1368 – 1372 рр. захопили молоду, ще не зміцнілу державу, в тому числі і Чернігівщину з Ніжинським городищем і почали господарювати на древній слов'янській землі. Головним стратегічним завданням Ніжина у XIV – XVI ст. стала оборона південних кордонів. Місто формується на лівому березі Остра у вигляді фортеці і стає захисником від різного роду ворогів.

Проте після утворення Речі Посполитої землі Чернігівщини були підпорядковані польським королям, які вели боротьбу за їх володіння з Московською державою. 1500 – 1503 рр. Ніжинське городище разом з іншими містами Чернігово-Сіверщини увійшло до складу Московії і знову стало прикордонним форпостом.

Перша письмова згадка про місто під назвою Ніжин відноситься до 1517 р. У XIV – XVII ст. воно займало територію нинішнього старого міста (від сучасної вул. Подвойського зі сходу і вздовж річки Остер до вул. Шевченка).

За умовами Деулінського перемир'я 1618 р. Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої, а Ніжин став центром Ніжинського старостатства Київського воєводства, хоча, як свідчать документи, польська колонізація розпочалася ще раніше. У 1617 р. Ніжин став власністю королівського секретаря Флоріана Олешка.

Після укладання Деулінського перемир'я поляки намагалися перетворити Ніжин в опорний пункт на кордоні з Московською державою, а тому сприяли переселенню жителів з інших регіонів, зокрема з Волині, Полісся, Поділля. Це були в основному представники польської шляхти, ремісники, службовці, військові

*Карта Чернігівської
та Переяславської землі
(за П. Толочком)*

найманці. Саме це і підтверджує польський документ 1624 р., в якому сказано: "Місто Ніжин, з давніх літ спустошене, значно за ласкою Божію зростає і щоразу людей до нього прибуває".

Згідно Сеймової конституції 1613 р. та королівської інструкції 1619 р. почалося інтенсивне заселення Чернігово-Сіверщини польською шляхтою, яка зайняла всі адміністративні пости в містах, а також несла військову прикордонну службу.

В цей період у Ніжині, крім шляхти, з'явилося чимало і євреїв, які займалися торгівлею, організовували селітерні та будні промисли, займалися ремісничою справою.

У 1624 р. було здійснено королівським ревізором Ієронімом Цехановичем визначення кордонів міста, включення у його межі відповідних ґрунтів.

Таким чином, на початку XVII ст. Ніжин виступає як значний населений пункт, перетворений польською адміністрацією у свій оборонний форпост.

Магдебурзьке право

Герб Ніжина 1625 р.

Зростання населення Ніжина і стратегічне оборонне значення міста сприяло тому, що 26 березня 1625 р. польський король Сигізмунд III надав Ніжину магдебурзьке право, яке діяло довгий час, аж до скасування його у 1831 р. указом російського царя Миколи I. Крім цього був затверджений герб та печатка міста, на яких зображений "Святой великомученик и Победоносец Георгий на коне, в зброях убранный, копием змея поражающий". Як стверджують окремі дослідники, король Сигізмунд III тільки затвердив символіку, яка уже була у місті з попередніх часів. Герб функціонував до 1729 р, а потім поновлений у 1992 р.

Король Сигізмунд III перш за все у Ніжині бачив стратегічний пункт, який необхідно було укріпляти: "Городище наше Ніжин, що у князівстві Чернігівському розташоване, тепер новозаселене, щасливо з рук

неприятельських завойоване та до панства нашого повернене. Ми, враховуючи, що це городище прикордонне, Ніжин знаходиться на місці оборонному та має вали, не тільки наступи ворожі стримати, але й кордоном держави нашої коронним захистом може, дуже того бажаємо, щоб воно найкраще кріпилося та до оздобы приходило".

Що дало ніжинцям магдебурзьке право, в чому змінився статус міста? Король добре розумів, що для того, щоб населення міста перетягнути на свій бік, отримати його підтримку, необхідно надати йому інші права, ніж його мають окуповані міста.

Магдебурзьке право, яке виникло ще в XIII ст. у місті Магдебурзі (Німеччина), передбачало надання містам права на самоврядування.

Для ніжинських міщан магдебурзьке право принесло певний правовий імунітет, оскільки його норми мали захищати від свавілля та зазіхань великих землевласників і шляхти, зокрема коронного гетьмана Миколи Потоцького, старости Ніжина і найбільшого тогочасного магната на Лівобережній Україні, бо

магдебурзьке право забороняло можновладцям управляти містом і судити його мешканців. Податки на цей раз поповнювали казну короля, а не окремих представників шляхти.

Правові основи магдебурзького права встановлювали виборну систему їх функцій, регламентували діяльність купецьких та цехових об'єднань, регулювали питання торгівлі. Ніжинські міщани звільнялися від особистої та майнової залежності і підпорядковувалися юриспруденції виключно магістратури, як органу міського самоврядування, який розглядав господарські, фінансові і судові справи. До складу магістратури входили війт, який очолював його, і призначався королем, бурмістри, райці, лавники (судові засідателі). Цих посадовців згідно з грамотою короля обирали міщани напередодні Нового року з католиків та православних. Офіційною мовою була в місті оголошена польська.

Схема Ніжинського замку

Першим ніжинським війтом був польський шляхтич, ніжинський та новгород-сіверський капітан Щасний Вишля, який багато зробив для розбудови міста, а також створив умови для його подальшого заселення.

Таким чином, Ніжин був приєднаний до ліги європейських міст, які користувалися магдебурзьким правом. Ніжинські міщани згідно нових прав звільнялися від значної частини повинностей, зокрема, надання підвод для військових потреб, ловлі риби для старост тощо. Ніжинським міщанам дозволялося займатися різними промислами, варити пиво, мед, курити горілку, виробляти солод, ловити рибу, за що з них стягували податки до міського бюджету. Магістрат турбувався про фінансові збільшення, а тому слідкував за своєчасною сплатою податків та інших зборів: вагові й мостові на базарах та ярмарках, торгівельне

мито від привізних товарів тощо. Також на утримання міського уряду виділялися земельні угіддя. Частина з усіх цих прибутків використовувалася на потреби магістрату та будівництво різних приміщень (міська лікарня), ремонт гребель, мостів, фортечних укріплень тощо. Зокрема, на ці кошти ніжинці вирішили побудувати ратушу з годинником, два гостинних будинки для приїжджих купців з Речі Посполитої та один на околиці міста для московських. Надання Ніжину магдебурзького права сприяло активізації розвитку ремісництва та торгівлі, заснуванню цехових об'єднань. У 1634 р. у місті функціонували ковальський, ткацький, кушнірський, різницький, шевський, гончарний, калацький, музичний.

Магдебурзьке право та зручне географічне розташування міста на перетині торговельних шляхів Львів – Київ – Москва сприяли тому, що Ніжин перетворився у важливий центр торгівлі на Лівобережжі. Якщо до 1645 р. проходив лише один ярмарок на день святої Трійці, то 15 березня цього року місто отримало привілей на проведення трьох ярмарок: на свято Покрови, у Всеїдну неділю та у Святу неділю. Як свідчать документи, ніжинські купці відігравали активну роль у торговельних зв'язках Речі Посполитої з Московською державою у 30 – 40-х рр. XVII ст. Магдебурзьке права сприяло економічному розвитку міста, хоча шляхта намагалася обмежувати корінне населення. Та й загальний його стан на той час залишався складним.

Місто торгівлі

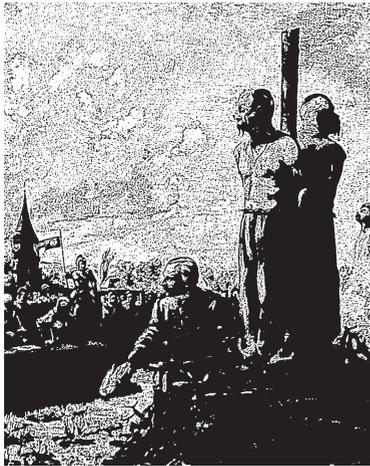
*Пам'ятник
Богдану Хмельницькому.
Скульптор О. Ковальов. 1993 р.*

Національно-визвольна війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького на Лівобережній Україні була підтримана і ніжинцями, які брали в ній на чолі з своїми полковниками активну участь. Після її завершення Ніжин став згідно адміністративного поділу Б. Хмельницького центром найбільшого на той час Ніжинського полку в Гетьманській державі. У Ніжинському полку нараховувалося близько 10 тис. чоловік, які восени 1648 р. звільнили від польської шляхти всю Ніжинщину, а в 1649 р. брали участь у походах на Кодак. У 1653 р. під проводом наказного гетьмана ніжинського полковника Івана Золотаренка звільнили Білорусію.

Друга половина XVII ст. – це час утвердження нової Гетьманської держави, яка в історії України зайняла визначне місце, час всебічного розквіту Ніжина в усіх сферах життя: його розбудові і використанні стилю бароко в

архітектурі, розвиток ремесел – золотарства, сріблярства, кахлярства, ткацтва, урізноманітненні торгівлі тощо. Не дивлячись на те, що у XVIII ст. здійснюється тиск Росії, Ніжин зростає, укрупнюється як за чисельністю населення, його соціальною структурою, етнічним, конфесійним та професійним складом, так і економічно, бо місто стало центром міжнародної торгівлі. Саме ця галузь розвитку зблизила Ніжин з багатьма містами країн світу і підняла його на рівень європейського.

У 1727 – 1730 рр. проходила уніфікація військової символіки. Був замінений і герб Ніжина. У зв'язку з тим, що Св. Георгій був на гербі Москви, для Ніжина у 1729 р. затвердили за ескізом італійця Франциска Санті і художника А. Баранова

*В. Добролюж. Козацька доля.
Кодня. Олія. 1947 р.*

нову символіку. У верхній частині герба на червоному тлі було зображено "две руки, одна другу держашие", а на синьому – "кадуцей", тобто крилатий жезл бога Меркурія, покровителя торговців і мандрівників.

4 червня 1782 р. Катерина II затвердила новий варіант герба, розроблений герольдмайстером Волковим. На щиті, перерізаному навкіс справа наліво, у верхній частині на червоному колі були зображені дві руки у міцному потиску, а внизу на синьому полі – посох бога торгівлі Меркурія. Таким чином нові варіанти герба вказували на визначальну роль Ніжина в торгівлі, в її успішному розвитку. Кольори символізували багатство і благополуччя.

Переписні книги 1666 р. та інші документи свідчать, що у XVII – XVIII ст. Ніжин був найбільшим за кількістю населення містом на Лівобережній Україні. У 1782 р.

згідно матеріалів ревізії у ньому мешкало 11104 особи обох статей (без врахування представників шляхти, духовенства, чиновників і козаків). Для порівняння: у Глухові – 6668, Стародубі – 6238, Прилуках – 6 177, Переяславі – 5352, Чернігові – 3873. Лише у Києві населення перевищувало кількість мешканців Ніжина і становило 18809 осіб.

Ніжин був багатонаціональним містом. Крім українців, в ньому проживали росіяни, греки, волохи, болгары, перси, хрещені турки та інші. Якщо на території Лівобережжя мешкало близько 95% українців ("природних малоросів"), то в Ніжині – 88%. Росіян ("великоросів"), не враховуючи даних по священно- і церковнослужителям та ченцям, в місті налічувалось 350 осіб. Решта етнічних груп у 1782 р. була представлена наступною кількістю жителів: греки – 734 особи, волохи – 76, болгары – 14, перси – 9, турки, що прийняли християнство, – 36, іновірних – 27. Євреїв у 1738 р. проживало 25. Богдан Хмельницький своїм

універсалом 1657 р. дозволив грецьким купцям на пільгових умовах проводити у Ніжині торгівлю. Кількість греків з кожним роком зростала, тож у 1696 р. грек-священик Христофор Дмитрів заснував у місті Грецьке братство, у якому через 50 років було уже 1800 греків (7 % населення Ніжина).

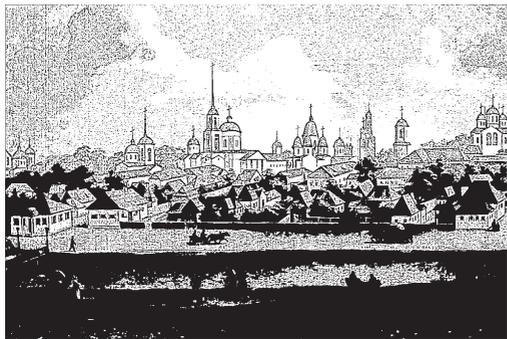
У місті греки розселилися компактно. Вони зайняли цілий район неподалік від базарної площі. До цього часу збереглося багато грецьких будівель на вулицях Є. Гребінки та братів Зосимів.

Оскільки греки вели торгівлю, то вони будували великі підвали для зберігання бочок вина та інших товарів не лише під власними будинками, а і під громадськими та культовими спорудами.

Значна частина населення Ніжина займалася торгівлею, а також ремеслами та сільським господарством, які були пов'язані з нею. За даними О. Шафонського, безпосередньо торговельну діяльність вели 135 українських та російських купців (першої гільдії – 5, другої – 27, третьої – 103), а також 122 купці, які знаходилися поза їх межами. Увесь капітал купців складав 142 тис. рублів. Крім того, в Ніжині здійснювали торговельну діяльність іногородні купці, капітал яких складав понад 12,5 тис. рублів, тож реально в обігу знаходилися значно більше коштів. Вони навіть доходили до кількох сотень тисяч рублів.

Герб Ніжина 1782 р.

*Ніжин і річка Остер біля Московського мосту.
Логографія XVIII ст.*

Як зазначає дослідник О. Гуржій, купець став революційним чинником, який поступово розширював, а потім розривав завузькі рамки національного господарства, створював умови для формування загальнонаціонального ринку.

З кожним роком обсяги торгівлі у місті зростали. Академік І. Гільденштедт, який у 1774 р. перебував у місті, стверджував: "У Ніжині можна зустріти крам (вироби) найрізноманітнішого походження: європейські, турецькі, кримські, московські, сибірські, тому що тут головний торговельний пункт поміж Росією, з одного боку, Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом і Ляйпцігом – з іншого боку". Ніжин також

здійснював зовнішньо-торгівельні операції з провідними торговельними центрами Польщі, Франції, Італії, Австрії, Угорщини, Балканського півострова. Для постачання товарів використовувалися не лише наземні, а й водні шляхи по Остру, який того часу був повноводною рікою, а також по Десні до села Кладьківка, з якого товари доставляли возами до міста.

"Ніжин не лише у Чернігівському намісництві, – відзначав О. Шафонський, – але й в усій Малоросії одне таке місто, яке торговим називатися може і яке багатом великоросійським містам у своєму торговельному значенні не поступиться". Цю думку підтверджував у 1790-х рр. і член Вільно-економічного товариства у Петербурзі В. Фрізе: "Найбільш видатним торговельним пунктом Малоросії був Ніжин". Ще раніше це підтвердив датський посол Юль Юст, перебуваючи в Україні у 1711 р.: "Ніжин – велике торговельне місто, укріплене прекрасним валом". Ці вагомі свідчення доводять, що Ніжин у XVIII ст. був дійсно європейським містом торгівлі.

Найважливішими осередками торгівлі у Ніжині в XVII – XVIII ст. були три щорічні міжнародні ярмарки: Троїцька, Покровська та Всеїдна, кожен з яких тривав півтора-два тижні. Сукупний річний товарообіг цих ярмарків в кінці XVIII ст. становив 1,8 млн. руб.

Ніжинські купці, накопивши значний капітал на торговельних та торговельно-посередницьких операціях, почали відкривати мануфактури, фабрики й майстерні. Так, у 1738 р. грецькі купці Юрій та Павло Артино заснували в місті шкіряну фабрику, 1765 р. купець І. Тарнавіот відкрив на околицях Ніжина суконну мануфактуру з виробництва шовку і бавовняних тканин. Наступного року купець Б. Іванов пустив в дію фабрику з виготовлення шовкової тканини, щорічний прибуток якої становив 3 тис. рублів. Подібну за профілем виробництва мануфактуру заснував також купець М. Алісов та його син А. Алісов. На них працювало 55 вільнонайманих робітників.

Крім мануфактур, в останній чверті XVIII ст. у місті існувало 8 цегельних заводів, 29 кузень, 2 пивоварні, 2 солодовні, 2 миловарних заводи, 2 тютюнові фабрики, горілчаний завод.

Починаючи з 80-х рр. XVIII ст. Ніжин поступово втрачає своє значення адміністративно-політичного центру Лівобережжя, і перетворюється з полкового на повітове місто Чернігівського намісництва (у 1782 р. ліквідовано Ніжинський полк як адміністративно-територіальну одиницю). З освоєнням Чорноморського побережжя торгівля поступово переходить з Ніжина до портових міст, куди переїхала і значна частина грецьких купців.

Місто духовності та культури

У другій половині XVII – XVIII ст. Ніжин став визначним центром культури. І це не випадково, бо доба Гетьманщини була одним із найбільш яскравих періодів в історії української культури, яка у цей час постає як багатогранний феномен, що став невід'ємним елементом життя української нації, залишивши в її культурно-

історичній свідомості глибокий слід. Складовою частиною загальної української культури була культура міст, які на той час стали провідними культурно-мистецькими осередками країни і саме в них формувалася та утверджувалася самобутня, оригінальна культура козацької доби. Типові риси та характерні особливості культурно-мистецького розвитку міст Лівобережної України середини XVII – XVIII ст. всебічно проявилися в культурному житті Ніжина – одного з найбільших суспільно-політичних і торговельно-економічних центрів Гетьманщини, у якому розвивалася освіта, бібліотеки, літописання, містобудування, архітектура, настінний живопис і іконопис, декоративно-ужиткове мистецтво, музика, театральновидовищне мистецтво тощо.

З Ніжином пов'язана доля багатьох діячів культури. Тут народилися і отримали першу початкову освіту син місцевого бурмістра Георгій Кониський (1717 – 1795 рр.), згодом відомий український письменник, педагог, церковний і громадсько-культурний діяч, який у одному зі своїх віршів писав: "Град Нежин – колыбель, а Киев – мой учитель", а також Матвій і Федір Кониські, Іван і Михайло Волховські, митрополит і відомий письменник Іоанн Максимович та його брати, які обіймали різні посади у Гетьманській державі та церковній ієрархії, син дворянина, в майбутньому відомий український історик та археолог М. Бантиш-Каменський, академік, професор права Семен Десницький, відомий мореплавець Юрій Лисянський, який здійснив разом з І. Крузенштерном на кораблях "Надежда" та "Нева" у 1803 – 1806 рр. навколосвітню морську подорож.

З Ніжином пов'язане також життя відомих військових і політичних діячів, які входили до кола найближчого оточення гетьманів і відігравали значну роль у формуванні та реалізації загальнодержавної політики. Це, зокрема, ніжинські полковники брати Іван та Василь Золотаренки, Григорій Гуляницький, Іван Обидовський, які дотримувалися різної політичної орієнтації й у часи Гетьманщини виконували обов'язки наказних гетьманів України. До них слід додати і останнього виборного полковника Лук'яна Жураківського, що займав посаду 17 років та Петра Розумовського, який на свої кошти збудував Христо-Воздвиженську церкву в районі Магерок.

Помітну роль у суспільно-політичному та культурному житті Ніжина з

*Пам'ятник Ю. Ф. Лисянському.
Скульптор К. В. Годулян, архітектор
В. І. Костін 1974 р.*

середини XVII ст. відігравав Роман Ракушка-Романовський, автор "Літопису Самовидця", який понад 40 років мешкав у місті, займаючи різні посади у полковому та гетьманському урядах та перебуваючи у складі делегацій у переговорах з Московію, Польщею. Саме в Ніжині він розпочав писати свій знаменитий "Літопис Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, які були в Малій Росії після його смерті" (1702 р.).

У добу Гетьманщини зростає роль православної церкви. Як зазначає Н. Яковенко, "з перших днів Хмельниччини релігійні гасла, висунуті війною, піднесли православ'я на небувалий доти рівень панівної релігії на території Козацької держави". На тлі бурхливих суперечливих подій періоду Руїни висувається фігура ніжинського протопопа, священика Миколаївського собору Максима Филімоновича, який в період розколу церкви на Лівобережну і Правобережну був освячений у Москві в сан єпископа Мстиславського й Оршанського під духовним іменем Мефодій і призначений місцеземлетелем митрополичого престолу в Києві, яку обіймав у 1661 – 1668 роках. Після призначення високу посаду він все ж більше проживав у Ніжині, ніж у Києві, бо його не дуже ласкаво сприймало вище духовенство. Він належав до тієї категорії служителів, які брали на себе нові на той час функції: дипломатичну діяльність, участь у військових діях, шпигунство і навіть підготовку закатів. Він був знайомий з гетьманами України та російськими царями, полковниками,

представниками козацької старшини, церковними діячами Інокентієм Гізелем, Лазарем Барановичем, Феодосієм Углицьким, автором "Літопису Самовидця" Р. Ракушкою-Романовським, хорватським вченим Юрієм Крижаничем та ін. Це була енергійна, честолюбна людина з високим рівнем освіти. Проте він був більше політиком, ніж церковним діячем, і це визначило таке ж швидке падіння, як і його вознесіння. В. Романовський вважає, що М. Филімоновича слід розглядати не як поодинокую фігуру, а як найхарактернішого представника впливових міських верств, які в тодішній українській політиці відігравали виключно, можна сказати визначальну роль. Це підтверджує і життєва доля ніжинського протопопа Симеона Адамовича.

З квітня по серпень 1659 р. у Ніжині мешкав у садибі Максима Филімоновича відомий хорватський місіонер, письменник, філософ, вчений-енциклопедист,

Стефан Яворський

священик Юрій Крижанич, який тут написав свої праці "Бесіди до черкасів" (українців) та "Усмотреніє про царську величність", у яких обґрунтував свої погляди на відносини з Росією, виклав свій власний план державного устрою України та вибору її політичного майбуття. Він відстоював ідею національного відродження слов'янства під егідою Московської держави. У своєму творі "Про промисел" Ю. Крижанич згадує і про окремі епізоди культурного життя Ніжина.

На початку XVIII ст. значну роль у церковно-релігійному, громадському та культурному житті Ніжина відігравали митрополит Стефан Яворський, видатний церковний та культурний діяч, який у різний час був професором та префектом Києво-Могилянської колегії, президентом Славяно-греко-латинської академії у Москві, місцеблюстителем Московського патріаршого престолу, головою Священного синоду, дитячі роки якого пройшли в Ніжині, та його брата ніжинського протоієрея Павла, з іменем яких пов'язано будівництво Благовіщенського собору та монастиря в місті.

Греки принесли в Ніжин не лише свою культуру, а й об'єднали Україну, Східну Європу з Балканськими країнами, їх відомими діячами, які деякий час проживали у Ніжині, шукали свого місця в житті. Саме в Ніжині знайшли притулок на початку 1685 р. видатні діячі грецької діаспори брати Софроній та Іоанікій Лихуди, у майбутньому засновники Слов'яно-греко-латинської академії, перший вищий навчальний заклад Росії у Москві. Певний час у місті жили і здійснювали свою діяльність архімандрит Діонісій, який перебував тут у 1689 р. і подарував Ніжину свою бібліотеку, доктор медицини Іван Комнін, який здобув освіту у Венеції і з 1690 р. служив лейб-медиком при гетьмані І. Мазепі, професор Афанасій Скида, який був вчителем грецької мови в Московській Слов'яно-греко-латинській академії. Кожний із цих діячів культури під час свого перебування у Ніжині вніс свій посильний внесок у розвиток освіти та бібліотечної справи.

І хоча в Ніжині не було вищих і середніх навчальних закладів, бо наміри Стефана Яворського про відкриття у Благовіщенському монастирі "школи освічених монахів" і братів Антино про заснування семінарії не знайшли втілення в життя з різних причин, усе ж у місті функціонували парафіяльні школи, грецька національна, полкові школи, які дали можливість підняти освітній рівень ніжинців на значний рівень.

Добре усвідомлюючи значення освіти для подальшої кар'єри своїх дітей, представники ніжинської козацької старшини, шляхетства, купецтва, заможного міщанства віддавали своїх синів на навчання до провідних середніх та вищих шкіл України та Європи. У першу чергу це стосувалося Києво-Могилянського колегіуму (з 1701 – Київської академії), де отримали освіту майбутні гетьмани, полковники, більшість ієрархів православної церкви та визначних діячів культури України. Проте закінчували навчальний заклад і менш відомі, які служили в різних установах. І серед перших, і серед других було немало ніжинців. Значна їх частина продовжувала навчання у західноєвропейських вузах. Вибір університету залежав від багатьох чинників, причому важливу роль відігравав не лише авторитет того чи іншого вузу, але й навчання у ньому земляків, торговельні відносини Ніжина з

містами Центральної та Західної Європи. У XVIII ст. найбільшою популярністю серед молоді користувалися німецькі університети. У Лейпцизькому університеті навчався ніжинець, майбутній академік Микола Мотоніс, в гімназії Св. Єлизавети (м. Бреслау) – син ніжинського полковника Іван Обидовський, а в Марієнбурзькому університеті майбутні відомі вчені в галузі медицини брати Сава та Іван Горголі (Горголіси). Діти ніжинських греків продовжували навчання комерційній справі у Києві, Чернігові, Москві, Молдавії, а військовій – у Санкт-Петербурзі, також у Греції. Пізнання ніжинцями Європи під час їх навчання, давало можливість їм після повернення на батьківщину втілювати в життя те краще, що було освоєно закордоном.

Європейського значення місто Ніжин набувало і через наявність у ньому бібліотек з раритетними унікальними фондами книжок XVI-XVII ст. Серед них визначне місце займали бібліотеки митрополита Стефана Яворського, митрополита Філіпсійського та Драма Софронія, протоієрея Пагіота, Сави Горголі, Константинопольського патріарха Діонісія та багато інших, які увійшли у фонд бібліотеки грецького братства.

Таким чином, рівень розвитку освіти ніжинців та бібліотечні зібрання сприяли підняттю авторитету Ніжина.

У XVII – XVIII ст. через Ніжин проходили головні поштові тракти із Західної Європи через Київ на Москву та із Санкт-Петербурга до Києва. У 70 рр. XVIII ст. у Ніжині формується комплекс будівель поштової станції: два флігелі по боках великого центрального будинку в глибині двору. На сьогодні він є єдиним в Україні, що зберігся майже повністю (за винятком правого флігеля, який бездумно розібрали при будівництві кінотеатру і нині не вистачає для симетричності

Поштова станція

композиції ансамблю). Тут розмістився нині музей "Поштова станція", експонати якого розповідають про розвиток пошти від часів Київської Русі до кінця XIX ст. Тут вперше представлені оригінальні колекції речей дорожнього побуту, поштові приладдя, передані музею почесним громадянином м. Ніжина Олександром Миколайовичем Лазаренком (1897 – 1997). В окремому залі відтворено інтер'єр робочого місця станційного наглядача та куточок для приїжджих.

У кімнаті для відпочинку центральної будівлі у свій час зупинилися М. В. Ломоносов (1733 р.), Д. І. Фонвізін (1786 р.), О. С. Пушкін (1820 р., 1824 р.), О. С. Грибоседов (1823 р.), М. І. Глінка (1838 р.), М. С. Лесков (1849 р.), Марко Вовчок та О. Маркович (1858 р.) та багато інших видатних діячів культури. У одному із флігелів 25 жовтня 1860 р. у сім'ї поштаря народився відомий художник-баталіст, академік Микола Самокиш.

Ніжин – центр монументального мистецтва

Характерною особливістю міст XV – першої половини XVIII ст. було їх фортечне обрамлення. Як і міста Європи, так і України мали власні фортифікаційні укріплення. Це було притаманне і Ніжину. Ніжинська фортеця була відома з давніх часів. Її відбудовою у XVII ст. займався французький військовий інженер Г. Л. де Боплан, а перебудовою на початку XVIII ст. – французький інженер-полковник Даніель де Боскет. Фортеця в Ніжині витримала чимало випробувань і була вірним захисником ніжинців. Проте статус Ніжина як полкового міста, торгового та культурного центру вплинули і на характер панування організації міста. Переважна більшість будівель житлового, виробничого та громадського спрямування зосереджувалися у фортеці – Старому місті, а також Новому місті та околицях Ніжина. Майже всі вони зводились за одним типом – української хати. Лише в другій половині XVIII ст. будівництво відбувалося за проектами відомих архітекторів А. Квасова та А. Карташевського.

Зовсім інший характер носило культове храмове будівництво. Ніжин славився будівельниками дерев'яних храмів у специфічному українському стилі. Кожен майстер мав широке поле для власної творчості. Тому в народній храмовій архітектурі не було навіть двох абсолютно однакових споруд, кожна з них мала свої індивідуальні риси й особливості. Одним із яскравих пам'ятників дерев'яної церковної архітектури є Вознесенська церква у сотенному містечку Березна Чернігівського полку, яка була збудована 1761 р. видатним майстром, ніжинським міщанином Опанасом Шолудьком "со товарищем" Тимофієм Йосиповичем. Побудовою цієї церкви майстер зарекомендував себе як прекрасний знавець технічних засобів, вироблених народним монументальним будівництвом, усіх їх технічно-конструктивних й художньо-архітектурних досягнень. Разом з тим він проявив себе і як сміливий та кмітливий новатор. У Ніжині також існувало понад десять дерев'яних церков: Троїцька, Іоанно-Богословська, Покровська, Спасо-Преображенська, Петра і Павла, Хресто-Воздвиженська, Вознесенська, Кузьми і Даміона, Пантелеймона та інші. На жаль, жодна з цих пам'яток дерев'яної сакральної архітектури Ніжина не збереглася. Немає сумніву, що у втрачених ніжинських храмах було теж чимало цікавих знахідок.

Важливим фактором, який суттєво вплинув на специфіку розвитку архітектури в добу Гетьманщини, стало народження принципово нового світосприйняття вільної людини, що мешкала на теренах України XVII ст. Людям цієї доби були до смаку високі, пишно декоровані будівлі, які вільно розташовувалися в просторі

*Миколаївський собор.
1655 - 1658 рр.*

і втілювали собою дух свободи, почуття радості і триумфу.

Сам час вимагав появи нового оригінального стилю в мистецтві, який би став втіленням прагнення українського народу до національної свободи. Таким стилем і стало українське бароко, яке нерідко називають козацьким, для якого характерна пишність, помпезність, декоративність, урочистість, оригінальність, монументальність, багатий зовнішній декор. Саме мистецтву бароко судилося найповніше передати притаманний українському національному характерові потяг до святковості, поетичності, смак до яскравих барв, ясного рослинного орнаменту. Українська барокова храмова архітектура відрізняється не лише від церкви княжої доби, але відмінна від барокових храмів Західної Європи, з їх таємничою містерією, притемненою загадковістю; з іншого боку не схожа з

російською архітектурою цієї доби, з її тяжкими, понурими і чисто декоративними принципами.

Справжнім шедевром української мурованої барокової архітектури є "найстаріший і найцінніший" Миколаївський собор у Ніжині (1655 – 1658 рр.), який дослідники називають "першим кам'яним дивом на Лівобережній Україні". Будівництво здійснювалося під наглядом протоієрея М. Филімоновича. Храм красується на перетині широких Соборної та Ярмаркової площ. Собор всефасадний, однаковий з усіх чотирьох боків, повернутий водночас до всіх сторін світу, до всіх присутніх на площах. Скільки б ви не йшли під його мурами, він весь ніби повертається навколо своєї осі, залишаючись однаковим і незмінним. Обійти його так само неможливо, як пережити вічність або подолати безкінечність.

Соковитість форм, багатий, гнучкий орнамент, насичений колір, розкішні фронтони, брами з тяжкими пілястрами, витягнутими та закрученими завитками, напівколони, різної форми вікна та ніші – все це є у Миколаївському соборі, яскравому зразку архітектури стилю бароко. Не випадково, що він став прикладом для багатьох храмів цієї козачої епохи. З південного боку знаходилась церква Св. Іоанна Предтечі (нині Будинок культури). Перед входом до Миколаївського собору було споруджено двоярусну дзвіницю, а поруч з нею – каплицю. Ці неповторні за архітектурним виконанням невеликі споруди – невід'ємні частини комплексу

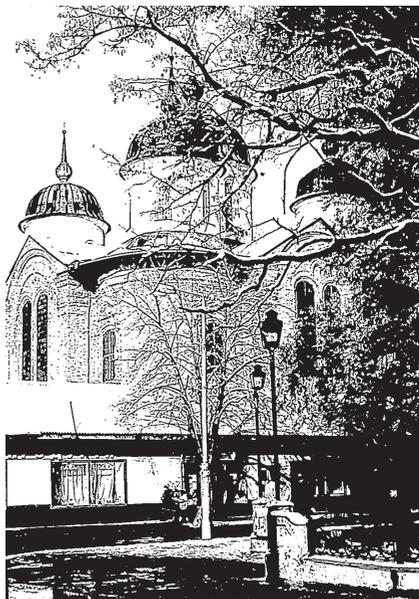
– були зруйновані в 20 – 30 роках ХХ ст. Ще однією перлиною вважається Благовіщенський собор (1702 – 1716 рр.), збудований з ініціативи і на кошти митрополита Стефана Яворського архітектором Григорієм Устиновим. Будівництво велось під наглядом Павла Яворського, брата митрополита.

Композиція собору є незвичайною і неповторною. В плані – це квадрат із закрученими кутами, зовнішні маси храму нероздільні. Склепіння собору спираються на чотири стовпи. Чотири бічні бані розміщуються не на повздовжній чи поперечній осях (як у Миколаївському соборі), а на діагональній, що характерно для російської культової архітектури. Тому малі бані тут знаходяться на рогах, що нагадує давньоруські храми з трьома нефами. Нетиповим є й двоярусне розміщення вікон із наличниками на стінах кутових об'ємів, характерне для громадських будівель того часу.

Всефасадність будівлі підкреслюється декоративними фронтонами, розміщеними над входами з усіх сторін. Портали собору прикрашені парами великих аркоподібних віконних прорізів витягнутої форми, які нагадують вітражі. Зовнішнє оздоблення храму майже не збереглося, лише в порталах присутні декоративні ніші, різноманітні за формою – ромбовидні, аркові тощо. Верхи собору оформлені оригінально: над заокругленими циліндричними барабанами піднімаються шоломовидні бані, а над ними декоративні баньки цибулевидної форми, характерні для барокових будівель.

Архітектура Благовіщенського собору, в композиції якого переважає суворі урівноваженість, симетрія і центричність, являє собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва, тобто зведений у стилі еkleктики. Собор після декількох пожеж перебудовувався. І у його відбудові велику роль відіграв настоятель монастиря Віктор Черняєв, видатний церковний діяч. Навколо храму сформувався архітектурний комплекс: зимова тепла церква Петра і Павла з дзвіницею та годинником із боем, двоповерховий корпус ігумена з трапезною, 21 крамниця Благовіщенського монастиря, братські келії, господарські будівлі, зведені 1808 р. Територія обнесена кам'яним муром.

Говорячи про ці два величні храми, слід вказати і на їх внутрішнє оформлення, зокрема на іконопис та монументальний живопис.

*Благовіщенський собор.
1702–1716 рр.*

Ніжинські майстри відзначались умінням створювати величні іконостаси. Прикладом цього може служити п'ятиярусний іконостас Миколаївського собору. Тут використано рослинний орнамент, в доборі якого майстри виявили велику винахідливість і оригінальність. Різьблений позолочений іконостас, прекрасно виконаний ніжинським майстром Василем Реклінським 1734 р., вражає своєю монументальністю. Він був відновлений у 1888 р. братами Григорієм та Іваном Шатровими. Іконостас Миколаївського собору був взірцем для багатьох мурованих храмів Лівобережної України. У ХХ ст. іконостас загинув. І лише на початку ХХІ ст. у храмі знову встановлений іконостас роботи художника Валерія Олексійовича Ісаєнка. І церква теж повністю розмальована.

*Фрагменти розписів Благовіщенського собору. Фото 40-х років ХХ ст.
Тайна вечеря. Вознесіння.*

Велику художню цінність мав і грандіозний за своїми розмірами і водночас чудовий за майстерністю виконання семи-ярусний іконостас Благовіщенського собору, що являв собою монументально-декоративну стіну. Багатством орнаменту і розміщення деталей він нагадував іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври і ні в чому не поступався йому. Відомо, що іконостас Благовіщенського собору був розписаний ієромонахом Германом.

Прекрасні багатоярусні різьблені іконостаси Миколаївського і Благовіщенського соборів – це справні зразки злету художньої думки українського народу у галузі різьбярства.

Ніжин посідає провідне місце у розвитку мистецтва монументального живопису. На жаль, у більшості ніжинських храмів, збудованих у ХVІІ – ХVІІІ ст., настінний живопис майже не зберігся, за винятком окремих фрагментів у Благовіщенському соборі та Троїцькій, Іоанно-Богословській церквах.

У Благовіщенському соборі з ініціативи Стефана Яворського були зроблені розписи, що охоплювали 2500 кв. м. Вони були виконані на високому художньому рівні. Після не одноразових пожеж розписи поновлювалися або ж переписувалися. Так, після пожежі 1797 р. на кошти настоятеля монастиря архімандрита Віктора Черняєва був відбудований собор і в 1812 – 1818 рр. розписаний олійними фарбами художниками Флором Степановським, Ціхановським, Яковом Левенцем та іншими іконописцями міста. Розписи виконано в холодній гамі блакитно-сірих, зелених та коричнево-зелених відтінків. Біблійну тематику передано в близько 50 реалістичних композиціях.

Церква Іоанна Богослова

дрівського грецького училища (1817 р.).

У 1719 – 1729 рр. з дозволу гетьмана І. Скоропадського на місці дерев'яної побудували цегляну Михайлівську церкву, а наприкінці 80 рр. XVIII ст. після пожежі перебудували в стилі класицизму Всіхсвятську церкву. Її відновленням керував архітектор А. Карташевський. Біля храмів була зведена трьохярусна дзвіниця, яка була найвищою у Ніжині і служила своєрідним орієнтиром міста.

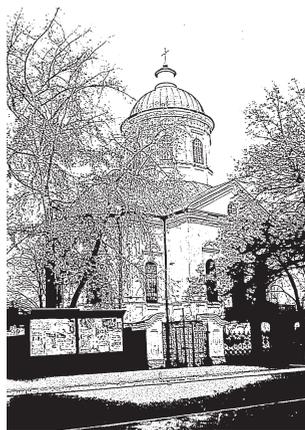
Поруч з грецькими храмами розмістилась однобанна, мурована, з дзвіницею Троїцька церква. Ансамбль цих трьох храмів та Миколаївського собору, які піднімалися над одноповерховими будівлями, створювали своєрідну силуетну картину міста. У XVII – XVIII ст. у Ніжині було зведено понад 20 храмів. Майже всі вони пережили лихоліття століть і збереглися до нашого часу. Вражає своєю красою і незвичністю двоярусний храм Іоанна Богослова (1751 р.). Його

Всіхсвятська церква

будівництву як фінансово, так і організаційно сприяв повітовий предводитель ніжинського дворянства, грек Іван Тернавіот. Слід зазначити, що держава не виділяла кошти для будівництва храмів. Їх збирали самі жителі та деякі суми надавали меценати.

Меценатство було характерною рисою культурного життя Ніжина доби Гетьманщини. Серед фундаторів ніжинських храмів були полковники Іван та Василь Золотаренки (Миколаївський собор), ніжинський полковник Петро Розумовський (Хресто-Воздвиженська церква), вдова стародубського полковника Ганна Бреславська (Введенський собор та Іллінська церква), митрополит Стефан Яворський (Благовіщенський собор і

Церква Іоанна Богослова

Михайлівська церква

монастир), грецький священник Христофор Димитрієв та грецькі купці (Михайлівська та Всіхсвятська церкви), російський купець Анісов, протопоп Павло Сленга (Успенська церква) та багато інших. На жаль, значна частина їх залишилася невідомою, або ж до цього часу ще не виявлена.

Для будівель Ніжина характерне різноманіття стилів (бароко, візантійський, класицизм, готика, еkleктика тощо), кожний із яких не лише стимулювався замовниками, а й зміною соціально-політичних умов, які склалися в державі. Такого розмаїття будівель, які з'явилися в час Гетьманської держави, Ніжин не знав до другої половини ХХ ст.

Христо-Вознесенська церква

Ніжин у XIX ст.: соціально-економічний розвиток

У 1802 р. Малоросійська губернія була поділена на дві: Чернігівську та Полтавську. Ніжин став повітовим містом. Проте до 1831 р., коли російський цар Микола I не скасував Магдебурзьке право, місто зберігало самоврядування. І все ж у XIX ст. Ніжин уже жив за російськими законами, бо Україна була повністю приєднана до Російської імперії.

У 1782 р. у місті проживало 11104 чол. Топографічний опис міста 1783 р. дає уявлення про Ніжин та склад його населення. В місті проживало "дворян чоловічої статі 185, жіночої 161, священно і церковнослужителів з їх дітьми чоловіків 88, жінок 99, греків 538, жінок 439, купців – першої гільдії чоловіків 3, жінок 8, другої гільдії чоловіків 21, жінок 12, третьої гільдії християн чоловіків 368, жінок 221, євреїв чоловіків 3, жінок 5, міщан християн чоловіків 2406, жінок 2568, євреїв

Вулиця Мостова (нині Гоголівська)

чоловіків 5, жінок 6, козаків і відставних від служби чоловіків 1518, жінок 1770, селян казенних чоловіків 36, жінок 33, селян власницьких чоловіків 194, жінок 255, поштарів чоловіків 69, жінок 72, всього з монахами чоловічої статі 5430, жіночої 5674 душ".

В цьому ж документі О. Шафонського вказується і на відомості будівель у місті. В цей час у Ніжині їх було: "дворянських кам'яних 7, дерев'яних 45, священно і церковнослужителів 21, купців кам'яних 4, дерев'яних 46, міщанських 931, грецьких кам'яних 23, дерев'яних 216, різночинських 8, козаків і відставних від служби 484, селян казенних 15, власницьких 73, поштарських 20, всього 1885". Це стільки було житлових приміщень.

У 1811 р. у Ніжині проживало 12,5 тис. чол., а в Чернігові – в межах 4 тис. У 1859 р. – 17 тис. жителів. Тут слід відмітити, що у 49 губернських містах Європейської Росії і Сибіру до великих міст з населенням більше 25 тис. чол. відносилось усього 6, середніх (від 5 до 25 тис. чол.) – 38 і малих (до 5 тис. чол.) – 5. Таким чином, серед повітових міст тільки один Ніжин нараховував таку велику кількість населення, що його можна було віднести до середніх губернських міст. Проте у Ніжина склалася така доля, що це місце зайняв одне із старіших міст Київської Русі – Чернігів. Подібних Ніжину на всю Російську імперію можна було знайти в той час не більше 10 міст.

Ніжин був багатонаціональним містом. Як і в попередні роки тут крім українців, продовжували проживати росіяни, греки, білоруси, вірмени, євреї. Тут зупинялися після виходу на пенсію поважні чиновники, військові. Як відзначають подорожуючі, які на короткий час зупинялися в місті, і ті, кого доля тимчасово закинула в місто, ніжинці були особливо хлібосольні. Тут було на що й подивитись.

Щоправда, Ніжин опинявся у невідповідному становищі весною і восени, коли в'язка чорна грязюка заповнювала вулиці, якими важко було не лише проходити, а й проїжджати. І тільки центральні вулиці – Мостова та Ліцейська були поміщені дерев'яними колодами і в святкові та недільні дні тут збиралися жителі, щоб продемонструвати свої модні наряди.

Дві частини Ніжина, які розкинулися на лівому березі річки Остер, заселеного з давніх часів, і правого, де розкинулося нове місто, з'єднувалися 4 мостами: Калиновим (або Керосинним), що сполучав центр міста через вул. Подвойського з околицею Вороб'ївкою, другий – Спаський, або Базарний, який з'єднував Старе і Нове місто, третій – Ліцейський, збудований у 1815 р., і четвертий – Магерський, який з'єднував по Воздвиженській вулиці центр міста з околицею Магерки. Був також пішохідний міст Чернова гребля (нині Червона гребля).

Ніжин у XIX ст. лежав на перехресті доріг, які йшли з Півночі на Південь і Заходу на Схід, зв'язуючи місто з Києвом, Москвою, Петербургом, Варшавою та іншими містами. Річка Остер уже втратила своє значення водного шляху, і хоча у 1803 р. міська влада прийняла рішення врятувати її, а в 1812 – 1813 рр. провели роботи по її відновленню: вирили канал від Калинового до Магерського мосту, поглибили русло річки, її береги обклали дубовими колодами, вона не стала судоходною, хоча її весняні води заливали великий біля річковий простір.

У 1868 р. у Ніжині за 4 км. від міста збудували залізничну станцію на Курсько-Київській лінії. З Ніжина до Києва можна було доїхати за три з половиною години.

У XIX ст. продовжувала функціонувати поштова станція. У 1805 році на роз'їздах знаходилося 9 кур'єрських і 42 поштових коней. У XVIII – XIX ст. з шести поштових трактів України сім проходило через Ніжин: на Київ, Москву, Санкт-Петербург, Ригу, Полтаву, Харків та Крим.

В центральній, фортечній частині, хоча сама фортеця уже втратила своє військове значення, а в замку залишилася дислокуватися лише військова частина, розташувалися різні будівлі: житлові, торгові і казенні приміщення, які належали магістрату та грецькій громаді. Ця частина міста носила міський характер, бо переважна більшість приміщень були бездвірні і фасадом виступали на вулицю. У XIX ст. будівництво уже йшло лише за проектами архітекторів у стилі російського класицизму, в його, звичайно, провінційному варіанті.

У старому місті переважали будинки купців у 1,5 поверхи з службовими приміщеннями у напівпідвалах. Особливу категорію представляли двоповерхові будинки з магазинами на першому поверсі або без них. У 1859 р. в Ніжині було 2115 будинків, а в 1880– 3300, серед них чимало кам'яних. Кількість населення доходила до 30 тис. В основному, це були українці, зросла кількість євреїв, яких нараховувалося у 1816 р. – 570 чол., у 1848 р. – 1333 чол., 1884 р. – 11 тис., а в 1897 з 32113 жителів міста євреїв було 7630 чол.

Зменшувалася кількість греків. Якщо в 1858 р. їх було 1761 душ (957 – чоловіки, 804 – жінки), то у 1880 р. – 200 душ (105 чоловіків і 95 жінок). У 1870 р. царським урядом були знищені самостійні права ніжинських греків, і вони, розвиваючи свої торгові здібності, переїхали ближче до Чорного моря.

Навколо центральної частини старого міста з усіх сторін знаходилися околиці: Ковалівка, Лихокутівка, Мигалівка, Овдіївка, Магерки та інші передмістя. Тут будівлі зводилися типу сільської хати. Важливо відмітити, що в жодному іншому місті, на Північному Лівобережжі України, крім Києва і Чернігова, не було зведено стільки будівель різної форми, як це було в Ніжині. І якщо більшість міст на початку XIX ст. була з дерев'яними будинками, то в Ніжині активно будувалися з цегли не лише культові, а й житлові та громадські приміщення.

Широкі площі та вулиці, а їх було в центрі 34 із 123 (1818 р.), на яких піднімалися собори та храми, робили особливо виразним місто. У XIX ст. в Ніжині з'явилися парки. Якщо раніше був один Графський парк, то в 1877 р. з ініціативи ніжинського предводителя дворянства, відомого культурного діяча В. В. Тарновського був закладений на західній частині Соборної площі сквер, у якому 4 вересня 1881 р. встановили перший пам'ятник М. Гоголю (скульптор П. Забіла).

*Пам'ятник М. Гоголю.
Скульптор П. Забіла. 1881 р.*

З того часу він носить ім'я відомого письменника. А в 1894 р. з ініціативи членів Міської Думи на пустищі був закладений міський парк, в якому збудували літній театр (1906 р.). Миколаївський парк, так його назвали, у 1917 р. перейменували у Шевченківський.

Крім сільськогосподарських продуктів, на трьох ярмарках, а з 1847 р. на двох, бо Всеїдну перевели в місто Ромни, тут продавалися і товари ремісників та заводчиків.

Як і у XVIII ст., в першій половині XIX ст. у Ніжині продовжувала процвітати торгівля. На ніжинські ярмарки приїжджали купці як українські і російські, які привозили полотно, сукно, хутро, галантерею, папір, сургуч, каву, посуд, з Тули – залізо й залізні вироби та інші товари, так і греки, волохи, турки, вірмени, які постачали турецькі та персидські товари – шовкові, шерстяні, бавовняні тканини, а також дорогоцінності (каміння, перли, корали). Польські купці з'являлися з гданських і шльонськими товарами. На ніжинських ярмарках були купці з Кенігсберга, Лейпцига, Венеції, Молдовії, Угорщини. Ще деякий час продовжували відігравати провідну роль в торгівлі греки. Серед них виділялися брати Анастасій та Микола Зосими, які багато зробили для розвитку Ніжина та свого рідного міста Янини.

Ніжинські міщани використовували ярмарки та базари для свого збагачення,

пропонуючи товари з садів та городів. А сади в Ніжині були особливі з різнобарв'ям фруктових дерев та плодоносних кущів. Значна частина врожаю йшла на виготовлення варення та наливки, які були вигідним товаром разом з квашеними і маринованими маленькими пухирчатими огірочками, сливами та вишнями.

Слава про ніжинські огірочки розійшлася далеко за межі міста. Вони закуплялися великими партіями для царських та імператорських столів не лише Росії, а і багатьох країн світу. Секрет їх якості визначався не лише рецептом виготовлення, а і сортом насіння, хімічним складом ґрунтів, на яких вони росли, місцевою водою, насиченою різними солями, яка використовувалася для засолювання. Хто хоч раз їх їв, той без будь-якого сумніву, був від них у захваті, а хто не їв, той чув про них, що подібних огірочків не готували у цілій Європі. З покращенням засобів транспортування соління огірків переросло у вигідну господарчу і комерційну галузь. Їх, наприклад, у 1880 р. заготовили до 42 тис. джор на суму більше 30000 руб. Возили огірки до Копенгагена, Берліна, Варшави, Парижа, Лондона, Стокгольма і т.д.

Приносив вигідний прибуток і тютюн, який розводили ніжинці у великій кількості. На чолі групи купців, які займалися цією галуззю торгівлі, був купець Куликов. По залізниці тютюн у різних видах (посічений, махорка, шнуровка, рубанка тощо) чи в необробленому (пачки висушених листків) відправляли до Москви, Петербурга, Риги, а також за кордон. Ніжинці тютюн розводили давно, турбувалися про збагачення його різних сортів. Насіння привезли з голландського міста Амерсфорта, від нього і пішла назва тютюну "амафорський", "махорка". У 70-х роках почали розводити американський тютюн, із якого робили сигари. Щорічно такого тютюну заготовляли більше 30 тис. пудів. А всього в місті його збирали до 100 тис. пудів. Крім того його вирощували також у селах біля Ніжина, де купці заготовляли близько 300 тис. пудів. Таким чином Ніжин став одним із центрів торгівлі тютюном, якого купці за рік вивозили близько 500 тис. пудів.

Однією з прибуткових ремісничих справ було виготовлення скринь та дерев'яного посуду, які збувалися не лише в місті, а й розходилися по окрузі.

У XIX ст. в Ніжині продовжували розвиватися й інші ремесла. Так, у 1851 р. в місті було 12 цехів, які об'єднували 776 майстрів, 580 підмайстрів та 1008 учнів і допоміжних робітників.

У середині XIX ст. укрупнюються капіталізовані підприємства. У 1861 р. були засновані мідноливарний, свічковий, салотопний і милоливарний заводи, тютюнова фабрика, а з 1865 р. – чимбарня. У 70 – 80 рр. з'явилися нові підприємства. Їх було уже 26: завод землекоробних знарядь, чавуноливарний, 5 свічкових, 12 цегельних.

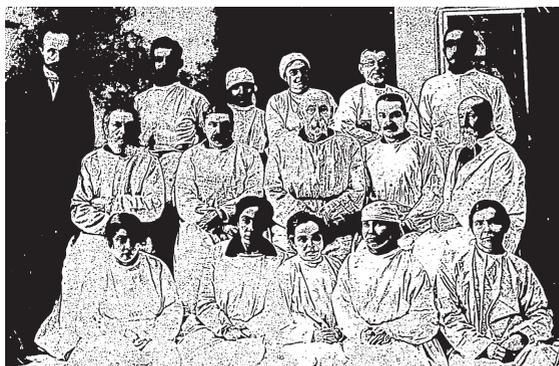
У 1787 р. був збудований пивоварний завод. Його власниками у різний час були чехи Янс та Е. Ф. Збирал. У 1913 р. підприємство виробляло 15 тис. відер пива та 600 відер меду і мало 6 медалей, якими удостоїлася продукція пивзаводу на Міжнародних виставках.

Багаті купці Чернови в районі Мигалівки-Вороб'ївки біля своєї садиби

збудували мідноливарний завод, на якому виплавляли дзвони (1791 р.). На дзвіницях ніжинських храмів, зокрема, Миколаївського собору дзвін був вагою 400 пудів (1798 р.), а в Преображенській церкві – 99 пудів (1791 р.), Покровській – 97 пудів (1830 р.), Троїцькій – 20 пудів (1800 р.), а в Ічнянській Воскресенській церкві – 267 пудів (1850 р.), Преображенській – 155 пудів (1853 р.). Паралельно з виплавою дзвонів відливали також парові казани, труби для винокурних і цукрових заводів.

Ніжин у XIX ст. Освіта, наука, театр

Ніжин у XIX ст. відзначався тим, що тут діяла земська лікарня (1875 р.), у якій працювали справжні подвижники медичної справи Савелій Григорович Ковнер (1868 – 1877 рр.) та Микола Петрович Галицький, який 42 роки свого життя

*Працівники земської лікарні.
В центрі М. П. Галицький*

присвятив лікуванню ніжинців. Популярність цих лікарів виходила далеко за межі міста. У Ніжині ще у XVIII ст. одна із перших з'явилася аптека (1740 р.), яку відкрив власним коштом Я. Штурм, але вона проіснувала лише 2 роки. У 1777 р. це зробив і відставний лікар Ізюмського Гусарського полку Михайло Лігда. Вона була єдиною в Чернігівському намісництві. Для неї було збудоване спеціальне при-

міщення, яке збереглося до нашого часу. У XIX ст. вона продовжувала існувати і обслуговувати хворих. При аптеці був огорож для вирощування лікарських рослин. Тут також розводили медичні п'явки, яких доставляли в інші аптеки України та Росії.

Ніжин XIX ст. був не лише торговельно-промисловим містом, а й центром культури. Протягом усього століття відкривалися та функціонували різні навчальні заклади. І в цей час продовжували працювати парафіяльні школи, а також діяло двокласне повітове училище, яке 1789 р. переведене згідно Чернігівського приказу громадської опіки в мале народне, а з 1812 р. – в повітове. У 1814 р. тут навчалося 132 учні і 11 учениць на 18136 жителів, а в 1833р. – 64 учні на 18125 жителів, в 1846 р. в повітовому та парафіяльних училищах навчалося 74 учні на 18200 жителів. У повітовому училищі на початку XIX ст. вчителем працював випускник Харківського університету П. Й. Рудановський, а малювання викладали відомі українські художники Іван Сошенко та Дмитро Безперчий.

22 січня 1817 р. згідно з наказом царя Олександра I було відкрите Олександрівське грецьке училище, в якому навчалися не лише діти греків, а й всі бажаючі діти з дворян, купців, духовенства. Програма чотирирічного навчання була значно ширша, ніж в інших навчальних закладах. В ньому навчалася у 1837 р. – 82 учні, а у 1851 р. – 88 учнів. Училище мало гарну бібліотеку, яку зібрали греки. Олександрівське грецьке училище продовжувало зберігати традиції попередніх грецьких навчальних закладів як національної школи.

У 1840 р. при Юридичному ліцеї була відкрита класична чоловіча гімназія, яка проводила підготовку учнів до вступу у вищі навчальні заклади. Гімназія носила всеросійський характер, до неї на навчання посилали хлопців з різних губерній Російської імперії, тому ніжинців тут навчалася небагато.

І. А. Безбородько

Звичайно, всі ці три заклади не могли охопити всіх бажаючих вчитися дітей. Тому у 1854 р. відкрита була ще одна національна школа – Казенне єврейське училище 1-го розряду, де навчалася до 40 дітей.

Процес цей активізувався у другій половині XIX ст., коли звернена була увага на жіночу освіту. Перший жіночий пансіон Єлизавети Россет був відкритий на початку століття і проіснував до 1825 р., а в 1841 р. був відкритий приватний пансіон Луїзи Петровської. На правах повітового училища з 1844 р. існував пансіон Емілії Лельєвр, а з 1856 р. – Стефанії Захаревич, а також Емілії Серикової-Антонович, з 1857 р. – Фрідеріки Німетті-Шарко. Протягом наступних років вони перетворювалися в прогімназії та гімназії. У 1878 р. ніжинський купець А. Ф. Кушакевич заснував на честь своєї дружини жіночу гімназію П. І. Кушакевич, яку довгий час очолювала Жозефіна Божевська, вмільий, досвідчений організатор і педагог.

Таким чином, у XIX ст. діяли різні жіночі пансіони: на рівні гімназії (Ф. Шарко, Ж. Божевської, Е. Лільєвр, С. Захаревич), на рівні повітового і парафіяльного училищ (Є. Россет, Н. Мурантової, Е. Антонович, У. Кунелакіс тощо). Відкриття їх – це педагогічний подвиг тих небагатьох освічених жінок, які думали про майбутнє дівчат, про розвиток освіти в місті. І треба пам'ятати, що саме завдяки цим сподвижницям освіта в Ніжині просувалася вперед і набула більш широкого і різнобічного характеру.

На початку XIX ст. у зв'язку з реформами Олександра I розпочався процес формування нових вищих навчальних закладів в Україні. Були відкриті Харківський університет (1805 р.), Вища Волинська гімназія в Кременці (1805 р.), Київська гімназія (1809 р., з 1811 р. віднесена до вищих навчальних закладів), Ришельєвський ліцей в Одесі (1817 р.) тощо. В цьому ряду стоїть і

Ніжинська гімназія вищих наук кня. Безбородька, яка була заснована у 1805 р., а відкрита 1820 р. на кошти князя О. А. Безбородька, канцлера Росії, та його брата графа І. А. Безбородька, відомого воєначальника, вихідців із козацької сім'ї на Чернігівщині, а також онука останнього О. Г. Кушельова-Безбородька, і поклала

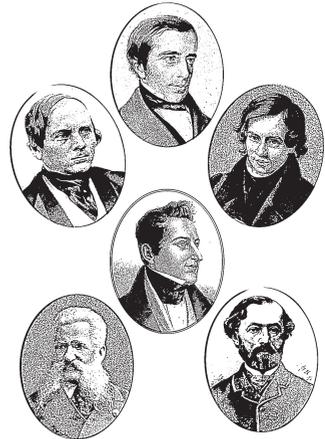
*О. Г. Кушельов-
Безбородько*

початок вищій школі не тільки в Ніжині, а й на Лівобережній Україні.

Приміщення для неї було збудоване протягом 1807 – 1817 років за проектом архітектора Луїджі Руска і втілено в життя архітектором, будівельником Іваном де Лукіні у мальовничій зарічній низині на околиці Старого міста в оточенні великого парку зі ставками і альтанками. Ізольованість від міста та замкнутий характер розташування зумовили мастковий, дещо інтимний характер її композиції. Проте корпус справляє велике враження завдяки своїй монументальності. Два триповерхові крила з'єднувалися двоповерховим (з 1876 р. – триповерховим) центральним об'ємом з колонадою. Зверху колонади розміщується суцільний балкон. Франкуючі торці виступають непомітно, а тому будівля сприймається як єдиний масив. Як за своєю загальною композицією, так і за характером деталей – це зразок класичної архітектури.

Гімназія вищих наук князя Безбородька – це унікальний 9 річний навчальний заклад. В ньому була об'єднана гімназійна освіта з перших 6 років навчання і вища – на останніх трьох курсах. Тут давали енциклопедичні знання з гуманітарних предметів, розвивали літературні здібності. То ж не випадково, що тут здобули освіту письменники та інші видатні діячі культури: Микола Гоголь, Нестор Кукольник, Євген Гребінка, Микола Білевич, Василь Любич-Романович, письменник і художник Яков де Бальмен, художники-академіки Апполон Мокрицький, Андрій Горонович, відомі вчені академіки і професори Петро Редкін, Олександр Рославський-Петровський, Василь Домбровський та інші.

У зв'язку з "справою про вільнодумство" цар Микола I закрив цей навчальний заклад і замість нього був заснований у 1832 р. Фізико-математичний ліцей, у якому завершували навчання ті, хто вступав у Гімназію вищих наук, але атестат вже отримував як математик. За короткий час існування ліцею було здійснено

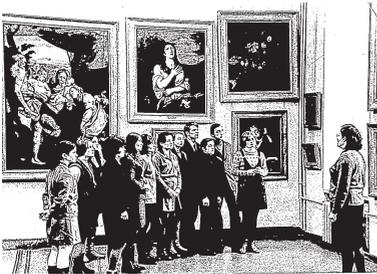
*Випускники Гімназії
вищих наук М. Гоголь,
М. Прокопович, К. Базилі,
Н. Кукольник, В. Любич-
Романович, О.Данилевський*

8 випусків, його закінчили 150 чол., із них 60 служили в армії, серед них генерал-лейтенант, учасник російсько-турецької війни В. В. Каталя, полковник К. С. Фрейнд, командир Празького піхотного полку, який загинув на Малаховому кургані, а інші на державній службі. Серед випускників були відомі інженери і вчені в галузі будівництва та залізничної справи П. І. Собко і Д. І. Журавський (будівельник знаменитого Петропавлівського шпилю в Санкт-Петербурзі, директор департаменту залізниці), літератори О. С. Афанасьєв-Чужбинський, фольклористи й етнографи брати Сементовські, один з активних організаторів недільних шкіл на Чернігівщині Р. Тризна, батько відомого мандрівника і вченого М. Міклухи-Маклая – М. І. Міклуха-Маклай та інші.

У 1840 р. був відкритий Юридичний ліцей кн. Безбородька, який проіснував 35 років. Тут, як і в попередньому навчальному закладі, вчилися 3 роки ті, хто закінчив гімназію. В Ніжині керівництвом ліцею та професорами, серед яких відомі юристи М. Х. Бунге, М. Д. Затиркевич, Я. К. Ціммерман, історик І. В. Лашнюков, філолог М. А. Тулов та іншими була сформована відома школа підготовки юридичних кадрів. За 34 випуски підготовлено 835 юристів-практиків (від присяжного засідателя до голів окружних судів і членів судейських палат). Значна частина випускників пішла на військову службу, обрала шлях у науку, літературу, мистецтво, школу, дехто займався політичною діяльністю. Серед них літератори М. В. Гербель, Л. І. Глібов, Ф. К. Богушевич, Є. Е. Дриянський, історик І. В. Лашнюков, видатний співак Київської та Петербурзької опер Ф. І. Стравинський, громадський діяч, співробітник журналу "Современник" М. Я. Макаров та інші.

У трьох видозмінених навчальних закладах, поєднаних іменем князя Безбородька, було підготовлено біля 1000 спеціалістів різних профілів. В цьому визначну роль відіграли і їх почесні попечителі Олександр Григорович і Григорій Олександрович Кушельови-Безбородьки, які не лише фінансували ці навчальні заклади, турбувалися про їх благоустрій, підбір кадрів, а й намагалися забезпечити навчальний процес необхідними підручниками, посібниками, приладами. У 1845 р. у зв'язку з 25-літтям Ніжинської вищої школи О. Г. Кушельов-Безбородько подарував ліцею картинну галерею. У листі до міністра народної освіти він писав:

"Я дарую ліцею картинну галерею, яку я придбав у різних містах Італії і Європи, і яка складається із 10 картин італійських шкіл до XVI ст., флорентійської – 9 картин, римської – 12, ломбардської – 13, венеціанської – 12, неаполітанської – 5, генуезької – 16, іспанської – 5, французької – 20, німецької – 20, фламандської – 46, новоруської – 7. Всього 175 картин у позолочених рамках з умовою, щоб ці картини були розміщені у вільних залах будинку ліцею і служили розвиткові хорошого смаку і залишились завжди власністю цього навчального закладу". Це були полотна відомих майстрів візантійського, італійського,

У Картинній галереї

французького, німецького та російського живопису XIV – XIX ст., зокрема художників А. Карраччі, Тьполо, Тіціана, Рафаеля, Мікеланджело, Корраджо, Ван-Дейка та їх учнів.

Слід звернути увагу ще на одну важливу особливість цих навчальних закладів. Не дивлячись на русифікований напрямок викладання всіх предметів, в кожний із цих трьох навчальних закладів Ніжинської вищої школи проникав дух української ментальності і культури. Микола Гоголь ставить на сцені Гімназії вищих наук кн. Безбородька складені ним разом з М. Прокоповичем сценки з малоросійського життя, а також п'єси свого батька В. Гоголя, займається збиранням фольклорного та етнографічного матеріалу, який фіксує у "Книге всякой всячины или Подручной энциклопедии", пише перші свої літературні твори на сюжети з історії України. Євген Гребінка складає байки українською мовою, які згодом вийшли окремою книжкою "Малороссийские сказки" (1834 р.), вперше в історії літератури перекладає поему О. Пушкіна "Полтава" українською мовою. Платон Лукашевич в Ніжині займався збиранням творів усної народної творчості. Його традиції знайшли продовження в діяльності трьох братів Сементовських та поета Олександра Афанасьєва-Чужбинського, а пізніше в Юридичному ліцеї в творчості Л. Глібова, яких написав значну кількість байок українською мовою, підтриманих і рекомендованих до друку в "Черниговских губернских ведомостях" проф. М. Туловим. Твори Т. Шевченка вплинули на літературну діяльність засновника білоруської реалістичної літератури Франциска Богшевича, який писав свої вірші також українською мовою. Особливе місце в українському контексті займають переклади Святого письма, здійснені інспектором Юридичного ліцею П. С. Морачевським і одобрені академіками І. Срезневським, О. Востоковим та А. Никитенком. Тут же він склав і "Словарь малороссийского языка" (на основі полтавської говірки). Українське спрямування носили праці проф. І. Лашнюкова, який був у добрих стосунках з Марком Вовчком, П. Кулішем, В. Білозерським та іншими членами редколегії україномовного журналу "Основа", де надрукував декілька статей з української історії.

М. О. Лавровський та професори серед випускників інституту 1881 р.

Важливим культурним фактом було те, що попечитель Г. О. Кушельов-Безбородько купив у родичів М. Гоголя рукописи майже всіх творів письменника, листи до М. Прокоповича і подарував все це бібліотеці Юридичного ліцею. Він також замовив копії портретів О. Г. Кушельова-Безбородька художника Крюгера, М. Гоголя – художника Ф. Моллера, Н. Кукольник – художника К. Брюллова, Є. Гребінки – художника А. Мокрицького і передав їх ліцею.

Ще більшого значення для Ніжина

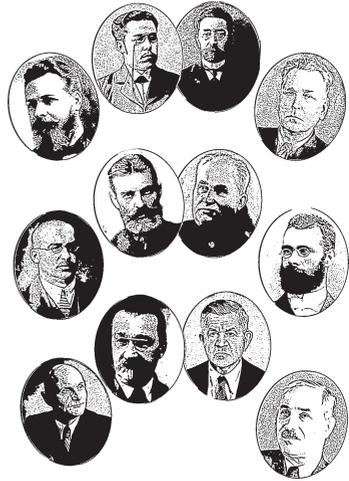
мав відкритий у 1875 р. Історико-філологічний інститут кн. Безбородька з функціонуючою при ньому класичною гімназією. Студенти, які навчалися тут уже 4 роки, не лише здобували професію вчителя російської мови та словесності, слов'янських мов, а також давніх мов – давньогрецької та латинської, вітчизняної та всесвітньої історії на трьох відділеннях інституту – словесному, класичному і історичному, а й брали участь у культурно-громадському житті міста.

Славився інститут не лише своїми випускниками-педагогами, а їх було здійснено 39 випусків і підготовлено 667 учителів, із них по класичному відділенню – 127, слов'яно-російському – 222, історичному – 262 чол., а й науковими філологічною та історичною школами, які стали відомими у всесвітньому масштабі. Таким чином, Ніжин у XIX ст. стає одним із центрів науки.

В Історико-філологічному інституті в 70 – 80 рр. працюють видатні вчені-філологи – академіки М. О. Лавровський, перший директор цього навчального закладу і основоположник наукового спрямування вузу, П. В. Нікітін, М. Н. Сперанський, члени-кореспонденти Академії наук Росії Р. Ф. Брандт, А. С. Будилович, Г. А. Ільїнський, В. І. Резанов, професори М. І. Соколов, І. І. Іванов, В. В. Качановський, К. Ф. Радченко, Є. В. Петухов та інші. Саме в період їх праці в Ніжині вони сформувалися як талановиті вчені, що здобули наукове визнання, ступені і звання.

В цей період визначаються в Історико-філологічному інституті кн. Безбородька такі напрямки в науці, як лінгвістична палеонтологія слов'ян (А. С. Будилович), слов'янська акцентологія (Р. Ф. Брандт), праслов'янська мова та її граматики (Г. А. Ільїнський) міжслов'янські літературні взаємини (М. Н. Сперанський). Наукові праці цих вчених були визнані і відзначені не лише науковцями Росії, а й Європи.

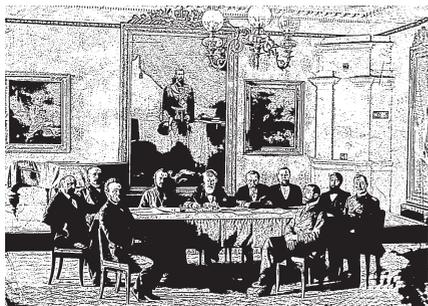
Директор інституту М. О. Лавровський, видатний вчений філолог, педагог, академік, зумів створити таку творчу ауру, яка стимулювала викладачів розкриватися, шукати нові напрямки і виявляти себе в них. З цією метою він проявив інтерес до укріплення наукової бази, поповнивши інститутську бібліотеку новими книжковими виданнями. Він закупив унікальні бібліотеки професора Лейпцігського університету Ф. Ричля у кількості 4930 томів 3096 назв та академіка, професора Московського університету С. П. Шевирьова у кількості 7359 томів. При його сприянні бібліотека поповнилася також книгами Варшавського університету "Polonica", які нині знадобилися і сучасним дослідникам Польщі. До бібліотеки інституту була придбана і бібліотека Олександрівського грецького

Випускники Історико-філологічного інституту

училища. Таким чином, бібліотека Ніжинського Історико-філологічного інституту кн. Безбородька стала багатотисячним унікальним зібранням в галузі філології та історії, культури, в якій зберігалося багато цінних джерел XVI – XIX ст.

Без видавничої бази та власного наукового періодичного видання важко говорити про утвердження наукової школи. Протягом 45 років, починаючи з

Засідання правління інституту

Австрійської Сілезії, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Македонії, Польщі та інших слов'янських держав.

У зв'язку з відкриттям 1882 р. історичного відділення в інституті і утворення 1894 р. Історико-філологічного товариства і виданням паралельно з іншими збірниками наукового періодичного "Сборника Историико-Филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине" активізується наукова робота в галузі історії з боку професорів М.Я.Арістова, М. М. Бережкова, В. Г. Ляскоронського, П. І. Люперсольського, О. І. Покровського, І. Г. Турцевича, члена-кореспондента Барселонської Королівської Академії наук і мистецтв В. К. Піскорського та інших. До речі, членами зарубіжних академій, товариств були також Г. А. Льїнський (Болгарської і Польської), І. П. Козловський (Варшавське товариство історії, філософії і права), В. Г. Ляскоронський (Ісландське історичне товариство).

Значна частина вчених-філологів та істориків активно включилась у напружену боротьбу української інтелігенції проти русифікації, яка особливо посилилась в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. професор К. Ф. Радченко відстоював необхідність викладання української мови та літератури в Інституті бодай на рівні інших слов'янських мов та літератур. Професор М. М. Бережков у статті "А. Ф. Шафоновский и его труд "Черниговского намесничества топографическое описание" (1910 р.) висловлював оптимістичний погляд на майбутнє української нації: "Хочеться вірити, що її майбутнє стане краще від її минулого, мені увесь час уявляється прекрасна, симпатична картина Малоросії".

Величезна робота вчених Ніжина 70 – 90 рр. XIX ст. у галузі філології та історії, культури мала не регіональне, а всесвітнє значення. Плідна наукова праця вчених Історико-філологічного інституту вплинула і на формування цілої плеяди видатних

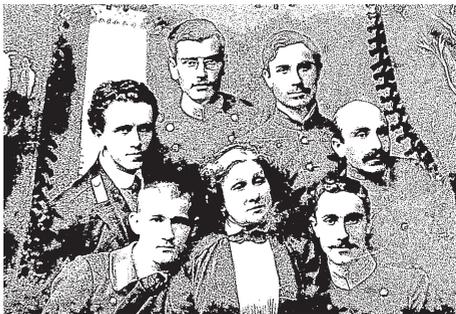
1876 р., виходять "Известия Историико-филологического института князя Безбородко в Нежине", а також "Вестник славянства", який видавав професор В. В. Качановський. Ці наукові видання, де були опубліковані наукові дослідження ніжинців, поширювалися в багатьох країнах Європи та Америки.

Успішно розвивається в Ніжині класична філологія та славістика. Вчені вивчали давню історію та культуру, а також історію південних та західних слов'ян, зокрема Чехії, Моравії,

випускників: основоположника білорусознавства, академіка Є. Ф. Карського (закінчив 1885 р.), ученого-славіста, академіка М. С. Державіна (1900 р.), літературознавця, фольклориста В. В. Данилова (1905 .), членів-кореспондентів Академії наук філологів В. І. Резанова (1890 р.), І. М. Кириченка (1914 р.), історика М. Н. Петровського (1919 р.) та багатьох інших українських, російських та білоруських вчених.

З містом пов'язані імена відомих вчених-ніжинців, які тут народилися і зробили свої впевнені кроки в житті – академіків Ю. М. Соколова, В. П. Андріанової-Перетц, М. В. Нечкіної, О. О. Богомольця, В. В. Різніченка, М. В. Корноухова, Ф. П. Белянкіна. В Ніжині пройшло дитинство М. Я. Москаленка у 1908 – 1914 рр. видатного вченого, конструктора ракетно-космічних систем, академіка, двічі Героя Соціалістичної Праці Сергія Павловича Корольова.

Однією із яскравих сторінок культурного життя Ніжина XIX ст. була театральна діяльність першої народної артистки України (1922 р.), одного із основоположників професійного театру в Україні Марії Костянтинівни Заньковецької (1854 – 1934). Саме тут вона вперше виступила на сцені театру, який організував у 1876 р. предводитель дворянства І. С. Ракович, де зіграла Наталку Полтавку у драмі І. Котляревського та полонила своїм талантом глядачів. Перші виступи в цьому театрі в декількох водевілях дали можливість зрозуміти Марії Адасовській, що вона уже не зможе жити без театру. Вона пройшла всі випробування заміжжя, заборони батька і чоловіка навчатися у консерваторії і займатися театральною справою, перш ніж у 1882 р. не зробила рішучий крок і не поєднала свою долю з театром Марка Кропивницького та братів Тобілевичів (Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського, Панаса Саксаганського), ставши біля витоків першого професійного українського театру в Єлисаветграді. Там вона виступила під новим своїм сценічним прізвиськом – Марія Заньковецька, яке зробила його всесвітньо відомим.

М. Заньковецька серед студентів інституту

Її гастрольні шляхи пройшли по безлічі міст та містечок всієї Російської імперії. Вона тріумфально виступала перед царською сім'єю та вельможними чиновниками в українських виставах у Петербурзі, доказуючи своїм талантом, що українською мовою можна виражати найскладніші почуття народу. Її талантом захоплювалися найвидатніші російські актори Олександрівського та Малеого театрів, письменники Л. Толстой, А. Чехов, композитор П. Чайковський, який написав на стрічці, прикріпленій до квітів, подарованих після вистави: "М. К. Заньковецькій – безсмертній від смертного". Її запрошували вступити в

трупі царського Олександрійського театру, пропонуючи всі земні блага, але Марія Костянтинівна залишилася з своїм українським мандруючим без свого приміщення театром, своїм народом, своєю Батьківщиною. Ніякі блага не змогли замінити почуття необхідності бути зі своїм народом, збагачувати його мистецтвом і давати можливість думати про своє становище, в якому він знаходився.

Гастрольні поїздки виснажували М. Заньковецьку, і вона 1902 р. купила у Ніжині будинок, забрала із Заньок свою маму і в дні перепочинку від вистав тут проживала. Але це був відносний відпочинок, бо М. Заньковецька шукала талановиту молодь і організовувала в місті театральні вистави. Вона зуміла

*М. Заньковецька та аматори
Ніжина після вистави*

сколихнути театральне життя, збудити інтерес ніжинців до театральної справи. Багато молодих хлопців і дівчат сформувалися у сценічній школі М. Заньковецької і стали відомими акторами в Україні.

М. Заньковецька підтримала ідею свого чоловіка Миколи Садовського створити перший в Україні стаціонарний театр. У травні 1906 р. вона поставила з ніжинцями виставу "Молода кров" за п'єсою В. Винниченка і запросила на неї М. Садовського, який, познайомившись з театральною молоддю, зрозумів, що саме вона зможе скласти основу для такого театру. Так в зимовий сезон 1906 – 1907 рр. народився стаціонарний театр, колектив якого після нетривалих гастролей осів назавжди у Києві у Троїцькому Домі. У цьому театрі працюватимуть вихованці М. Заньковецької ніжинці Єлизавета Острверхова (по сцені Хуторна), Ганна Москвичова (Ніжинська), Іван Ковалевський, Марія Мінченко (Малиш-Федорець), Юхим Мілович, Дмитро Грудина, Андрій Бородавка (Остерський) та інші. По-різному склалася їх театральна доля, але вони повністю віддалися служінню народу і пам'ятали, що їх першим наставником і театральним вчителем була Марія Заньковецька.

Нелегкою була життєва і сценічна доля і самої Марії Заньковецької, проте, не зважаючи ні на що, вона завжди була з ніжинцями. У вільний час вона знову працювала з молоддю і ставила нові вистави, організувавши народний театр "Українську трупі під орудою М. К. Заньковецької". Їй до помагав Ф. Д. Проценко, визначний діяч культури краю. В театрі грали

*Пам'ятник М. Заньковецькій.
Скульптор О. Скобликов. 1993 р.*

Б. Романицький, Т. Садовська, А. Ратмиров, А. Остерський, В. Сосницький. Були поставлені вистави "Наталка Полтавка", "Гетьман Дорошенко", "Казка старого млина", "Молода кров", "Циганка Аза", "Запорожець за Дунаєм", "Суєта" та інші. У переважній більшості вистав брала участь М. К. Заньковецька. Ніжин у різний час відвідували з своїми виставами театральні трупі М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського, в яких грала Марія Костянтинівна, збагачуючи театральне життя міста новими емоційними враженнями.

У 1922 р. Україна урочисто відзначила 40-річчя сценічної діяльності М. К. Заньковецької. Їй першій в Україні уряд присвоїв високе звання Народної артистки республіки. Її ім'ям було названо театр, в якому вона працювала. Ніжинці перші щиро вітали свою улюблену землячку з ювілеєм. У своєму привітанні вони писали: "У плеяді корифеїв української сцени Ваш талант сяяв таким яскравим сяйвом і так зі сцени освітлював глядачам правду і кривду життя, що захоплював їх до найвищого екстазу, а ті утиски, пригнічення українського театру, культури і письменства, які чинились царським режимом, блякли в промінні Вашого генія... Корифеї критики і літератури схилили голови перед Вашим генієм і визнали в пресі, що Ваш талант сяє яскравіше, ніж талант весесвітньої Сари Бернар і Дузе..."

М. Заньковецька жила у Ніжині до 1928 р., а потім переїхала до своїх родичів у Київ. Ніжинці свято зберігають пам'ять про неї. Її іменем названі вулиця, площа, училище культури і мистецтв, 1993 р. встановлений їй пам'ятник (скульптор О. Скоблицов).

Традиції М. Заньковецької ніжинці примножують в наступних десятиліттях.

Ніжин на зламі епох

Початок ХХ ст. був у Ніжині таким же складним, як і в усій країні. "Це були значні роки не тільки для мене, – згадував колишній студент Л. І. Пуцилов, – по натурі палкого, захоплюючого, але і для більшості тодішньої студентської молоді. В столицях і великих містах починались студентські заворушення, і вони поступово переходили і на периферію. І наш інститут поступово був втягнутий в нове, бурхливе життя, і ми шукали відповіді на наші запити в газетах і в політичній літературі, яка тоді стала швидко з'являтися і розповсюджуватись у суспільстві, особливо серед молоді. Серед нас уже розповсюджувались революційні листівки, переписувались і заучувались "Пісні про Сокола", "Пісня про Буревісника". Події 9 січня сколихнули нас, і навіть ті, хто ще був далеким від політики, стали захоплюватись читанням політичних брошур і марксистських книжок".

В цих словах в якійсь мірі відбита ситуація, яка склалася в Ніжині. Розстріл мирної демонстрації в Петрограді 9 січня 1905 р. сколихнув все суспільство країни.

В Ніжині розпочалися мітинги, демонстрації. Активізувалася діяльність студентства, учнівської молоді. Навіть царський маніфест від 17 жовтня 1905 р. не зменшив напруги, яка зростала серед народних мас. Це ж було характерне і для Ніжина. Радісні почуття від мітингу, який відбувся біля приміщення інституту, змінився наступного дня хвилюваннями, бо почалися в місті погроми євреїв та

інтелігенції, які були спровоковані царською владою і підтримані чорною сотнею. Марія Костянтинівна Заньковецька намагалася стримувати роз'ятрені натовпи від злочинства. Інколи це їй вдавалося, та в більшості брала верх нестримна стихія. Були припинені заняття в інституті, які відновилися лише в березні 1906 р.

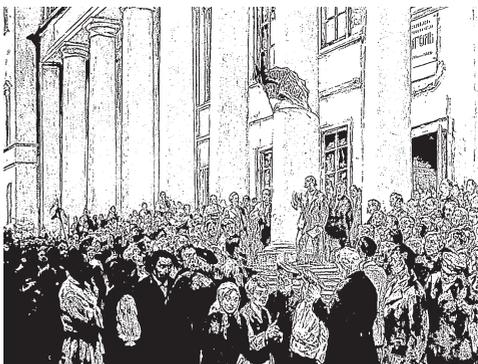
Репресії царського уряду після революції 1905 р. захопили і Ніжин, відбулися арешти, суди, заслання робітників, селян, студентів. Репресивний стан, який тривав ще і в 1907 р., почав спадати і в наступні роки життя наче б то нормалізувалося. У Ніжині був збудований у міському парку літній театр, де виступали відомі театральні трупи, тут розігрували вистави і ніжинці під керівництвом М. К. Заньковецької.

Важливою подією для Ніжина було святкування ювілею М. Гоголя – 100 років від дня його народження. З ініціативи директора інституту проф. І. І. Іванова на будинку інституту, де навчався видатний письменник, була відкрита меморіальна дошка з написом: "Здесь учился Гоголь с мая 1821 по июнь 1828 года", яка й нині прикрашає фасад університету.

У 1910 р. відбувся мітинг в інституті у зв'язку зі смертю Л. Толстого, і студенти старших курсів не з'явилися на заняття. Не дивлячись на царську заборону святкувати 100-річний ювілей Т. Шевченка у 1914 р., студентська молодь провела вечір і направила телеграму до Києва, яка була надрукована у газеті "Рада": "Разом з усією Україною співаємо гімну Великому Кобзареві і протестуємо проти насильства, яке чинять вороги". Найбільш активного організатора ювілею Т. Шевченка М. Волинського було виключено з інституту.

Революція 1905 – 1907 рр. примусила царський уряд піти на деякі поступки в галузі освіти. Дозволили відкривати нові школи. Всупереч забороні у деяких школах запроваджувалося викладання українською мовою, хоча це закінчувалося у більшості випадків трагічно. Рідна мова в школах продовжувала переслідуватися. Не припинялась боротьба за перетворення церковно-парафіяльних шкіл у світські народні. Царський уряд змушений був піти і на це. Збільшується число навчальних закладів.

Проходять деякі зміни і в галузі освіти. Революційні події вплинули на зміну навчального плану та програм в Історико-філологічному інституті. Одноденний перепис початкових шкіл Російської імперії, який проводився 18 січня 1911 р. засвідчив, що у Ніжині в цей час працювало 20 шкіл різного типу, в яких навчалось

*Мітинг біля інституту
у революційні дні 1905 р.
Художник А. Н. Шкурко.*

1891 учень (1099 хлопців, 792 дівчини). 296 діткам шкільного віку (188 хлопців, 108 дівчат) було відмовлено у прийомі. Крім початкових шкіл працювали також 2 чоловічі (при Історико-філологічному інституті, а також відкрита 1912 р. стараннями проф. П. О. Заболотського) і 2 жіночі гімназії (гімназія П. Кушакевича відкрита 1907 р. та 1910 р. нова гімназія, завдячуючи подвижницькому подвигу видатного педагога і організатора шкільної справи Г. Ф. Крестинської), а також фельдшерсько-акушерська школа (започаткована у 1907 р. лікарем П. А. Буш-тедтом), нижче технічне училище ім. О. Ф. Кушакевича, комерційне училище (відкрите 1908 р. К. І. Чубиною).

Напередодні Жовтневої революції 1917 р. в Ніжині була широка сітка навчальних закладів, які давали змогу більше охопити дітей навчанням, отримати їм не лише початкову, а й середню, професійну та вищу освіту. Але у зв'язку з тим, що за навчання треба було платити, діти малозабезпечених батьків не могли потрапити до школи. Освіта в цей час, в основному, залишалася тільки для фінансово забезпеченої частини населення міста. Це не могло не турбувати передових діячів культури Ніжина. Тому весь час точилася боротьба за збереження безкоштовних недільних шкіл, які давали можливість хоч трохи виправити становище. Важливою особливістю розвитку освіти в місті в цей час було те, що очолювали навчальні заклади у переважній своїй більшості керівники, які добре розумілися в справі середньої та професійної освіти вносили свої пропозиції відносно її покращення, закладали наукові основи для її подальшого розвитку. Педагогічні погляди П. О. Заболотського, Г. Ф. Крестинської, Ж. Г. Божовської та інших діячів освіти Ніжина носили демократичний характер, були спрямовані на підняття рівня навчання і виховання молоді. Більшість навчальних закладів була приватною, і роль в їх утриманні належала не державі, а саме подвижникам освіти.

Залишалася в цей час животрепетною і проблема викладання в школах України. Царський, а потім Тимчасовий уряд ігнорували вимоги громадськості дозволити викладати в школах українською мовою. Тільки у 1917 р. Українська Центральна Рада на чолі з М. С. Грушевським прийняла відповідні документи про розвиток українських шкіл усіх типів. Гетьман П. Скоропадський підписав універсал про відкриття в Ніжині класичного університету. Але це буде трохи пізніше.

Важливою подією в житті Ніжина стала Перша світова війна, яка розпочалася 1914 р. і в яку була втягнута і Російська імперія. Почалася мобілізація. Значна частина ніжинців, серед них і студенти інституту були відправлені на фронт. У Ніжин надходили поранені. Було прийнято рішення відвести третій поверх інституту під шпиталь і встановити 100 ліжок. Самі студенти часто допомагали медичному персоналу. Був введений спеціальний курс – "Надання першої допомоги і перев'язування". Студенти читали пораненим листи від рідних, книги. Поранених збільшувалося, про що говорить статистика: якщо 9 жовтня 1914 р. їх було 70, то вже 18 жовтня – 320. Протягом 1914 – 1918 рр. студенти вчилися і працювали. Для цього був змінений графік занять. Було утворено 3 групи

студентів: перша займалася лише студентськими справами, навчалася, друга – доглядала за пораненими, третя – разом з найнятими візниками їздила до лісу й заготовляла дрова. Потім ці групи через певний час міняли свої функції.

Економічне становище Ніжина під час Першої світової війни погіршувалося з кожним роком. Насамперед, піднялися ціни на хліб та інші харчові продукти. Якщо 1914 р. фунт чорного хліба коштував 3 – 4 коп., то вже в кінці 1916 р. – 7 коп. Той самий фунт білого хліба зріс у своїй ціні з 5 до 15 коп. Ніжин перейшов на карткову систему постачання. На ґрунті цього наростав протест проти війни.

27 лютого 1917 р. в Російській імперії перемогла демократична революція. Цар Микола II відрікся від престолу. В Росії встановилося двовладдя: Тимчасовий уряд, сформований в основному правими партіями, та Рада робітничих і солдатських депутатів, яка репрезентувала соціалістичний табір.

У дні лютневої революції 1917 р. представники міського та земського самоуправління, студентства, профспілок, кооперативів та інших об'єднань Ніжина, зачитавши маніфест Миколи II про відмову від царювання, вирішили за прикладом столиць установити в Ніжині громадську владу – комітет, який би порядкував усіма справами Ніжина і Ніжинщини. Тоді ж на терміновому засіданні Громадського комітету міста було прийнято рішення: "За доглядом за діяльністю поліції призначити двох комісарів – міського та повітового". Серед призначених комісарів був студент інституту С. Сівков, майбутній голова Ніжинського військового революційного комітету більшовиків.

*Іполіт Ковалевський –
голова "Просвіти"*

Головою Ніжинського Громадського комітету 5 квітня 1917 р. був обраний професор інституту П. В. Тихомиров. Всю інформацію про події в країні та місті ніжинці отримували від цього комітету через газету "Известия Нежинского общественного комитета".

Ніжинські газети були переповнені різного роду повідомленнями, розпорядженнями, указами, які йшли зі столиці від Тимчасового уряду, й на основі яких організувалося життя в місті. В цей же час 3 – 4 березня 1917 р. в Києві була організована Українська Центральна Рада, яка перетворилася на керівний орган "української націонал-демократичної революції", об'єднавши під революційними гаслами політичні партії, інтелігенцію, представників культурно-освітніх, селянських, кооперативних, військових товариств та речників церкви". Очолив Центральну Раду професор Михайло Грушевський.

Делегатами Всеукраїнського національного з'їзду у м. Києві були від Ніжина І. Ковалевський та Л. Івануха, які, повернувшись до міста, 9 квітня 1917 р. скликали Українське віче, на яке зібралось 800 чоловік. Було схвалено рішенням

послати привітання Українській Центральній Раді і доручити їй особливо подбати про негайну українізацію всіх шкіл. На цьому зібранні було вирішено також організувати в місті "Просвіту" "для захисту і поширення своїх національних інтересів...". Головою "Просвіти" був обраний Іпполіт Ковалевський. 16 квітня 1917 р. на Соборній площі була проведена панahiда по Т. Шевченку. Саме в цей час міський парк був перейменований із "Миколаївського" на "Шевченківський".

Питання українізації вмісті вирішувалося в складних умовах, бо в ніжинській Думі було чимало противників. 21 червня 1917 р. у міській газеті було надруковане "Звернення Тимчасового уряду до всіх українців", у якому говорилося: "Брати українці. Не йдіть загибельним шляхом роздроблення вільної Росії, не відривайтесь від нашої Батьківщини, не розколюйте нашої армії... не наносіть смертельного удару всій державі і самим собі".

Саме ці обставини і змусили І. Ковалевського написати брошуру під назвою "Хто ми, що ми і чого хочемо", яка була надрукована в Ніжині у 1917 р. У ній автор обґрунтовує право України й українців на автономію, а потім і самостійну державу.

1917 – 1920 рр. – час, коли в Ніжині, як і по всій Україні часто змінювалася влада. Місто постійно переходило з рук у руки: то до представників Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, то до прихильників Центральної Ради, то гетьмана Павла Скоропадського, то Дирекції на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою, або ж знаходилося під окупацією німців чи військ

*Здача хліба державі
на центральній площі міста*

Денікіна, яких 20 листопада 1919 р. вигнали бійці Богунського полку та партизани Ніжинщини під керівництвом В. Боженка. 15 січня 1920 р. відбулися вибори у волосні та сільські Ради, а також повітову Раду. У Ніжині встановлена радянська влада, яка у місті пов'язана з іменами керівника партизанського руху на Чернігівщині М. Г. Кропив'Яського, члена Центрального Виконавчого комітету рад України С. В. Сивкова, І. В. Семенця, К. А. Січкаря, Н. І. Точоного, М. П. Кирпоноса, Н. Т. Єсипенка, Г. З. Калити та інших активних учасників революційного процесу. У грудні 1922 р. був створений Союз Радянських Соціалістичних Республік. Ніжинці Г. М. Шолох та А. В. Довгопал брали участь у роботі VII Всеукраїнського з'їзду Рад, який 13 грудня схвалив рішення про створення СРСР. Налагоджувати життя доводилося в умовах розрухи, епідемії, відсутності палива, продуктів.

Після революційних подій, громадянської війни Ніжин перейшов до мирної праці, пов'язаної не лише з відбудовою господарства, а й із новими трудовими

звершеннями. У 1921 р. в місті працювали маслобійний завод, механічний млин, махорочна фабрика, 12 промартілей. Це були в основному дрібні підприємства, які виробляли предмети широкого вжитку. В окремих галузях та торгівлі значне місце посідає приватний капітал. В місті працювали 4 державні, 24 кооперативні з товарооборотом у 1925 р. 27,7 млн. крб. та 623 приватні крамниці – товарооборот 2,3 млн. крб. Треба було піднімати з руїн і сільське господарство з ручною працею. У січні 1921 р. колишні партизани М. Крапив'янського на околиці Ніжина у поміщицькій садибі організували колективне господарство-комуни "Червоні партизани". Поступово в комуні з'явилася техніка, яка допомагала сіяти, обробляти та збирати зернові, цукрові буряки тощо. Особлива увага була звернена на розвиток тваринництва. Була збудована своя електростанція. Про комуни знали далеко за межами Ніжина.

Ніжинці не лише забезпечували себе, а й надавали допомогу іншим. У серпні 1921 р. до Ніжина прибула перша партія 250 дітей з голодного Поволжя, а на початку 1922 р. тільки в дитячих будинках міста їх перебувало близько тисячі. В колишньому монастирі на околиці міста у Ветхому було влаштовано дитяче містечко. Багато дітей було розподілено по селах, де вони знаходилися на утриманні громад та окремих селян.

1923 р. місто Ніжин стало центром району і округу. У ньому проживало 36032 особи.

В період індустріалізації проходить процес укрупнення підприємств. Так, 24 вересня 1930 р. артіль "Ударник", "Червоний коваль", "Жерстяник", "Металіст", "Об'єднання" злились в одну артіль, на основі якої був заснований механічний завод. Спочатку тут виготовляли шкільні наочні посібники, а потім його перевели у підпорядкування Міністерства рибної промисловості СРСР. Завод випускав парові і ручні пристосування для підняття якорів, а також інші механізми.

У 1928 р. в Ніжині була введена в дію нова електростанція, яка подала енергію до багатьох будинків міста.

У Ніжині з кожним роком покращувався благоустрій населення та медичне обслуговування. У 1925 р. було дві лікарні на 130 ліжок, пологовий будинок на 30 ліжок, поліклініка, дитяча консультація, два диспансери, 6 аптек. В цих закладах працювало 30 лікарів і 62 чоловіки середнього медичного персоналу. У 1940 р. у лікарні було уже 150 ліжок, функціонувала поліклініка, протитуберкульозний диспансер, санепідемстанція, 4 аптеки. У двічі збільшилось ліжок у пологовому будинку. 140 малят відвідували дитячі садочки. Особлива увага приділялась охороні здоров'я дітей. Була відкрита дитяча лікарня на 35 ліжок та дитяча консультація.

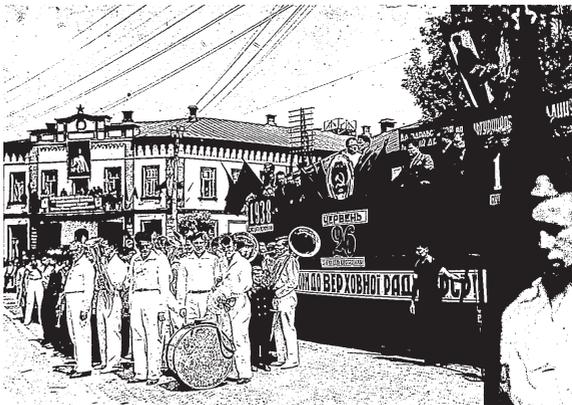
Серед лікарів працювали справжні подвижники: керівник колишньої земської лікарні М. П. Галицький (1853 – 1929), перша в Ніжині жінка-лікар М. М. Кашпровська (1875 – 1942), яка розпочала свою діяльність під керівництвом М. П. Галицького в земській лікарні після закінчення медичного інституту у 1907 р. У нашому місті вона працювала до 1926 р., а потім разом з дочкою виїхала до Москви.

У 30 рр. ХХ ст. успішно працювала лікарем міської дитячої лікарні Поліна Григорівна Радченко, яку у 1938 р. обрали депутатом Верховної Ради УРСР першого, а потім і другого скликання, а також заступником Голови Верховної Ради.

Ніжин 30 рр. – місто, яке відчуло на собі і радість перемог, покращення благоустрою і життя городян, забезпечення їх роботою, бо зникло безробіття, неписьменність. Кожна людина могла безкоштовно отримати освіту і медичне обслуговування. Але це був час голодомору 1932 – 1933 рр. і сталінських репресій 30-х рр., коли загинули тисячі безвинно звинувачених. І все ж місто вистояло і продовжувало розвиватися.

В оселі мешканців прийшло радіо. У 1937 р. було радіофіковано понад 2 тис. квартир. Жителі міста брали участь в колективах самодіяльного мистецтва, розкривали свій талант. Театральні традиції, закладені М. Заньковецькою, успішно втілювалися в життя у 20 – 30 рр. Завдячуючи діяльності ентузіастів мистецтва Ф. Проценка, О. Олександрівна, В. Ратмирова, Д. Грудини та інших в місті функціонував вокально-інструментальний ансамбль, симфонічний оркестр (диригент композитор Б. Вержиківський), Державна драматична студія ім. М. Заньковецької, де готували кадри для "зразкового драматичного театру" з класичним українським та світовим репертуаром, студія-майстерня для підготовки працівників мистецтва. Існували три театральні аматорські колективи:

український, російський та єврейський. Функціонування в місті симфонічного оркестру та хору дало можливість М. Глебову та Б. Верчківському поставити оперні вистави, зокрема, опери П. Чайковського "Євгеній Онегін", Д. Верді "Травиата" й ін. Триумфально йшли концерти видатної камерної співачки, нашої землячки Марії Шекун-Коломійченко, яка пополнила слухачів своїм сильним голосом у виконанні багатьох оперних партій.

*Перед першотравневим парадом.
1938 р.*

В театральном-музичному житті була залучена велика кількість справжніх аматорів та професійних акторів, музикантів. Талановита актриса, співачка і музикант Л. Случевська створила в Ніжині дитячий театр, а вчителі Б. Милоченко та В. Милоченко створили ляльковий театр Петрушки.

Музично-театральне життя Ніжина було цікавим і різноманітним внаслідок

М. Заньковецька серед студентів інституту

ковецька і так багато сил віддала, щоб це трапилося якомога швидше. Цей театр був створений видатним актором і режисером, одним із представників артистичного роду Оршанових-Лучицьких Борисом Болеславовичем Лучицьким (1906 – 1966 рр.). Його батько Болеслав Людвигович Лучицький (по сцені Б. Оршанов), відомий в країні актор і режисер, який працював разом з М. Заньковецькою, М. Садовським, був знайомий із М. Горьким, С. Єсеніним та багатьма іншими діячами мистецтва, заснував театральний гурток при паровозо-ремонтному заводі у м. Буринь на Чернігівщині. У 1933 р. цей гурток був перетворений постановою обласного відділу освіти в Перший робітничо-колгоспний театр Чернігівської області. А в 1938 р. його перевели до Ніжина, де він отримав нову назву і відповідну базу. З цього часу він почав іменуватися Ніжинським пересувним драматичним театром ім. М. Коцюбинського. Це був у якійсь мірі театр Лучицьких, бо в ньому працювали заслужений артист України Володимир Лучицький-Данченко, Олександр Лучицький-Палієнко, їх сестри Деоніза Янковська, Зінаїда Толстоградська – дядьки і тітки Бориса Болеславовича, а також сестра Анжеліна та її чоловік Юрій Назаров, дружина Валентина Білоусова.

Заслужений артист України В. Ф. Тось

Але до Ніжинського театру входило багато талановитої молоді: В. Тось, К. Жуков, В. Кречет, П. Пушкаренко, М. Асламова, Н. Спиряєва та інші. Всі вони справлялися з досить складним сценічним репертуаром. Значні театральні традиції Ніжина, започатковані корифеями українського театру, накладали на колектив особливу відповідальність і надавали стимулу в роботі. Слава

М. Заньковецької, М. Садовського, їх творчий почин по створенню самобутнього аматорського колективу з ніжинців, що згодом ставав професійним, а імена його учасників відомими далеко за межами України, підказали Б. Лучицькому, як керівникові театру, та його товаришам по сцені ходи по закріпленню цих традицій. Для участі в спектаклі "Платон Кречет", який був підготовлений акторами театру, запросили відомих українських акторів із Київського театру ім. І. Франка народних артистів СРСР Амвросія Бучму та Наталію Ужвій. Їх театральна слава ширилась далеко за межі України. Це був для ніжинців великий творчий урок майстерності, який дав свої результати. І коли у 1950 р. на їх спектаклі побував автор п'єси О. Корнійчук із В. Василевською, то він відверто сказав: "Нам обом він прийшовся до душі і вірним тлумаченням ідеї п'єси, і глибиною розуміння окремих образів, особливо Платона (його грав Б. Лучицький – Г. С.), і майстерністю творчого перевтілення артистів. Одним словом, на ніжинській сцені ми побачили добре організований творчий колектив з його досвідченим художнім керівником Борисом Лучицьким. Думаю, що для того, щоб побачити дійсного Кречета, ніжинцям не обов'язково треба для цього їхати до Києва".

Надовго запам'ятався ніжинцям і приїзд у 1938 р. в театр прославлених майстрів сцени народних артистів України Оксани Петрусенко та Михайла Донця, які взяли участь у виставі "Наталка Полтавка", та народних артистів СРСР Марії Литвиненко-Вольгемут та Івана Паторжинського, які спектакль "Запорожець за Дунаєм" зробили справжнім святом, високим за майстерністю та привабливим за простотою і правдою. І уявіть собі, що разом з великими майстрами у цих виставах грали актори Ніжинського театру.

Корифеї цього театру, які стануть пізніше народними та заслуженими артистами Б. Лучицький, А. Лучицька, Ю. Назаров, В. Тось, В. Білоусова К. Жуков, В. Панарін (зав. музичною часиною), Є. Шапошников (художник), зуміли утвердити сценічні традиції і сприяли зайняти театру достойне місце в мистецькому житті України.

У Ніжині відкривалися клуби, будинок культури, кіно, театри, міські і заводські бібліотеки. Якщо на початку ХХ ст. стараннями Б. Вержиківського до Ніжина прийшло німе кіно, де він грою на фортепіано доповнював зображувані на екрані сцени, то вже в 30-х рр. у 2-х кінотеатрах демонструвалися перші звукові фільми. Молодь з надією дивилася в майбутнє, окрилена чесним служінням Вітчизні. Прославляли ніжинці своє місто, героїчно працювали на новобудовах та в нових районах Півночі. У 1938 р. одному із учасників легендарного полярного дрейфу на криголах "Георгій Седов" І. І. Гетьману було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, яке було введено в цьому ж році вперше.

*Артистка
В. О. Білоусова*

*Артистка
К. М. Репенько*

Ніжин 20 – 30-х рр. був і значним освітянським центром, де була повністю ліквідована безграмотність і де близько 5 тис. учнів отримували безкоштовно освіту у 13 загальноосвітніх школах, яких навчали понад 200 вчителів і серед них перша в місті Заслужений вчитель УРСР, вчителька школи № 1 Марія Олексіївна Березюк. Продовжувала розвиватися спеціальна освіта, яку отримували студенти в 4 технікумах: механізації сільського господарства, фельдшерсько-акушерській школі, ветеринарному та комерційному училищах, який був перейменований у 1934 р. наркомом освіти у бібліотечний.

Провідне місце у підготовці учительських кадрів продовжував займати Інститут народної освіти, з 1933 р. педагогічний інститут, а з 1939 р. ім. М. Гоголя, який очолювали ректори П. В. Тихомиров (1919 – 1922 рр.), О. О. Карпеко (1922 – 1924 рр.), М. Г. Куїс (1924 – 1930 рр.), С. С. Порада (1930 – 1934 рр.), В. І. Лазукевич (1934 р.), Г. М. Мельничин (1934 – 1935 р.), М. П. Загрецький (1935 – 1937 рр.) та І. М. Гречко (1937 – 1941 р.).

У 20-х рр. у вузи прийшла молодь із заводів і фабрик, села. Для них були організовані робітничі факультети, де вони здобували середню освіту, а потім продовжували навчатися в інституті. У 1919 р. поріг цього навчального закладу переступила перша студентка-жінка Олена Олександрівна Левковцева, бо до цього приймали лише хлопців. Уже в 1920 р. 41,4% студентської молоді становили жінки. Професор С. І. Никонов згадував: "Студентство прийшло з шматком сала і хліба в торбині, з мандатом про відрядження в руках і з величезним бажанням вчитись".

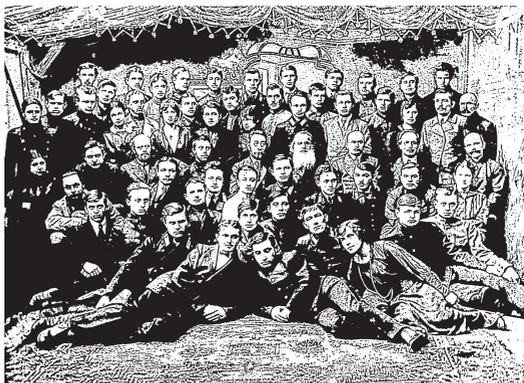
*Студенти Ніжинського Інституту
20-х років. Художник П. Орел*

У 1920 р. держава виділила інституту близько 15 мільйонів карбованців на покращення матеріальної бази, стипендіальне забезпечення студентів, утримання основного викладацького складу вузу тощо. Зріс і фонд бібліотеки, який досягнув понад 80 тисяч томів. В інституті працювали як професори з дореволюційного часу – П. В. Тихомиров, І. І. Семенов, І. Г. Турцевич, І. В. Добіаш, В. Г. Ляскоронський, М. Н. Бережков, О. І. Покровський, О. С. Грузинський, В. І. Резанов, Г. А. Максимович, так і нова плеяда науковців і педагогів – С. А. Рихлик, М. Н. Петровський, М. Ф. Даденков та ін. Все це були добре відомі своїми працями далеко за межами Ніжина вчені.

На початку 1924 – 1925 навчального року в інституті була створена науково-дослідна кафедра історії культури і мови під керівництвом члена АН СРСР В. І. Резанова, яка займалася підготовкою кадрів для вищих навчальних закладів. Почали виходити "Записки Ніжинського Інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури і мови при інституті" (192 – 1934 рр., вийшло 10 томів) та "Бюлетень". Вчені кафедри мали тісні зв'язки з Українською академією наук, співпрацювали в академічних виданнях. З Ніжинською вищою школою цього часу пов'язані імена академіків М. С. Грушевського, К. З. Харламповича, члена-кореспондента АН СРСР Д. І. Абрамовича, які тимчасово проживали у Ніжині, або працювали в інституті.

Інститут народної освіти підтримував зв'язки з багатьма вузами та закладами, науково-дослідними установами не лише Радянського Союзу, а й 14 зарубіжними країнами, Великою Британією

(Лондоном), США (Нью-Йорком), Францією, Чехословаччиною (Прагою), Німеччиною, Польщею та ін. Як засвідчують архівні документи 1929 р. Ніжинський інститут соціального виховання та науково-дослідна кафедра, починаючи з 1924 р. проводила безпосередній обмін виданнями з такими закордонними установами: Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові (Польща), Українським інститутом у Берліні, часописами "Le Mondslave", "Українські вісті" (Париж), Академією наук (Краків), Українським університетом у Празі та чеськими часописами, Інститутом слов'янознавства в Мішле (Париж), Інститутом Східної Європи (Берлін) та ін.

Професори та студенти інституту

У 1930 – 1931 н.р. на 14 кафедрах інституту працювало 56 викладачів, серед них 9 професорів та 18 доцентів.

У 1933 р. було введено 4-х річний термін навчання. На 4 факультетах літературно-мовному, історичному, фізико-математичному, хіміко-біологічному навчалось у 1932 – 1933 н.р. 1186 студентів на стаціонарі та 1612 – на заочному відділенні. На 1 січня 1932 р. в інституті працювало 75 викладачів, з них 6 професорів та 9 доцентів. На жаль, значна їх частина, починаючи з 1933 р., була звинувачена в різного роду необґрунтованих провинах і звільнена з роботи. Сталінські репресії торкнулися як викладачів, так і студентів.

У цей досить складний час молодь проявляла активність не лише в навчальному процесі, а і громадській роботі. Допомогали селянам у колгоспах, займалися ліквідацією неписьменності та малописьменності, організовували різні

спортивні змагання. Молодь завжди була попереду.

Значна частина студентів брала участь у відомій інститутській літературній студії, яка сприяла формуванню молодих письменників. Її очолювали член

М. Сайко серед літстудійців

літературного об'єднання "Плуг" поет, доцент кафедри української літератури Микола Сайко та викладач, прозаїк, член Співки письменників СРСР з 1934 р. Лесь Гомін (О. Королевич). Студія видавала літературну газету й рукописний альманах "Зростання". Тут творчо збагатилися поети і прозаїки Андрій Бурлака, Петро Артеменко, Олекса Ющенко, Борис Левін, Іван Москаленко, Юрій Збанацький, літературознавці Прокіп Мисник, Леонід Стеценко та ін.

Незабутні враження залишали у студентів традиційні приїзди в інститут поетів, прозаїків, літературознавців із Києва. Вважали за щастя побувати у Ніжині Павло Тичина, Володимир Сосюра, Максим Рильський, Павло Усенко, Юрій Яновський, Петро Панч, Дмитро Косарик та інші. Письменники читали свої твори, студенти теж не відставали. Виголошувалося все: і вірші про героїчну працю радянського народу, студентське життя, про кохання. Звучали і гуманістичні твори. На засіданнях аналізувалися конкретні твори молоді, йшла творча розмова. В цій ситуації народжувались і нові вірші. В.Сосюра склав поезію "Молодість", у якій писав про місто, інститут:

Зима. Педінститут. І молодість рум'яна
Шумить у стінах цих, де Гоголь молодим
Проводив роки й дні минулого тумани
Освітлював навек нам генієм своїм.

Грунтовна підготовка випускників принесла не лише педагогічному інституту ім. М. В. Гоголя добру славу, а й місту Ніжину.

У 1939 р. Ніжин було віднесено до категорії міст обласного підпорядкування. У 1940 р. створено окремо від району міський комітет КП(б)У та міський комітет ЛКСМУ. Місто набувало самостійності і провляло більшу увагу до потреб його жителів.

Зростали фонди бібліотеки. Якщо у 1917 р. було 86 тис. книжок, то у 1939 р. – 326710. У 1938 р. був збудований в центрі міста чотириповерховий студентський гуртожиток на 600 місць. За 22 довоєнні роки (з 1918 по 1941 р.) в Ніжинському інституті, не враховуючи Учительського інституту, здобули вищу освіту 2990 чоловік на стаціонарі та (з 1927 по 1941 р.) 2995 осіб на заочному відділенні. Щорічно кількість студентів зростала. Якщо в інституті у 1919 р. було 144 студенти, то у 1939 – 1940 рр. – 1680. Щорічний випуск за останні роки доходив до 400 чоловік.

застала на гастролях на Уралі. В Ніжині театр очолив режисер В. Мочульський, який і став на чолі підпільної групи, в яку входили актори Микола Зоценко, Микола Проценко, кіномеханік Ілля Кузуб, вчителі Таїсія Унявко та Іван Гордієнко. Актори Катерина Безручко та Олександр Сивицький приводили в труп

*Учасники партизанського руху
та батьківці Ніжиня*

військовополонених, які тікали з табору. Група проводила значну роботу по збиранню зброї, а театральними засобами здійснювала патріотичну агітаційну роботу. Готували також диверсію: зірвати приміщення театру разом з фашистськими офіцерами. Зрадник помішав це зробити. Були розстріляні у травні 1942 р. І. Кузуб, Т. Унявко, І. Гордієнко, інших відправили на роботу до Німеччини та в табори. В. Мочульський перебрався до партизанського загону. З цією групою був пов'язаний Іван Бовкун та його товариші, офіцери Червоної Армії, які опинились у Ніжині, Микола Конопатов, Іван Коновалов, Петро Краснянський, Мойсей

Федориченко. Після страти І. Кузуба та Т. Унявко ці підпільники пішли до лісу, де Іван Бовкун організував партизанський загін "За Батьківщину!". За вмиле керівництво, мужність та організацію переправ через Дніпро восени 1943 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У 1941 р. функціонувала невелика підпільна група ОУН "Просвіта", керівниками якої були випускники інституту Д. Чичковський та І. Поляченко. Вони відкрито влаштовувалися на роботу в органи самоуправління міста, організували свято до річниці з дня народження Т. Шевченка, проводили пропаганду під гаслом "Україна для українців". В той же час вони збирали зброю, готували диверсії проти німців. Але фашисти розкрили їх діяльність за допомогою зрадника. Обидва підпільники та керівник "Просвіти" Пархітько були розстріляні.

У 1941 – 1943 рр. на залізничній станції та по лінії Ніжин-Київ діяли підпільні групи машиніста О. Я. Кузьменка, офіцера військомату М. Ф. Шишени і робітника депо А. Ф. Бандисика, які були пов'язані з Київським підпіллям і виконували їх доручення.

Широку різнобічну роботу проводили члени молодіжної організації під керівництвом Якова Петровича Батюка, який під час окупації влаштувався завідуючим артілі, де сліпі виготовляли вірьовки. Підпільники нищили устаткування, збирали інформацію, медикаменти, зброю, патрони, гранати тощо і передавали партизанам, влаштовували втечу військовополонених. В групу входили сестра Я. Батюка Євгенія, лікар П. А. Афонін, В. Т. Смолячук, Г. Ю. Борисова, Г. Ф. Солодовник, В. Т. Нелеп, поет і журналіст М. В. Шлома,

вчителі І. А. Могильний, М. Н. Шуст, В. Тищенко, В. Ю. Нечуй-Гумен та ін. У липні 1943 р. фашисти заарештували Я. П. Батюка, Є. П. Батюк та 24 членів організації. Їх піддавали тортурам аж до початку вересня. А в ніч із 6 на 7 вересня їх розстріляли. Деяким членам організації вдалося врятуватись і потім влитись до лав Радянської Армії, яка з кожним днем наближалась до міста. У 1965 р. Я. П. Батюку за мужність і героїзм було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу і встановлено пам'ятник у місті.

Пам'ятник Герою Радянського Союзу Я. П. Батюку. Скульптор Г. Гутман. 1965 р.

Фашисти, втікаючи з міста, замінували важливі пам'ятки культури: приміщення інституту, міську та інститутську бібліотеки та інші об'єкти. Приміщення вузу врятували бійці 7-го мотомеханізованого корпусу 60-ї армії генерала І. П. Корчагіна, котрі знешкодили міни, а інститутську бібліотеку – її директор Н. Г. Наркевич та бібліограф З. К. Константинова, які перерізали провід мінування. Міська бібліотека, яка стояла поруч, загинула. Були зруйновані десятки приміщень, серед них каскад торгових будівель XVIII ст. архітектора А. Карташевського, ніжинський магістрат XVIII ст. Андрія Квасова, Петропавлівський костюл та ін. Фашисти вивели з ладу 7 заводів, електростанцію, залізничне депо, 15 магазинів, 5 шкіл, три аптеки, гуртожиток студентів, 223 житлові будинки, а найголовніше розстріляли понад 5 тис. жителів, 415 юнаків і дівчат відправили до Німеччини.

6 військовим підрозділам, які звільняли місто, було надано найменування "Ніжинських". У запеклих боях за Ніжин загинуло 500 бійців 29 національностей Радянського Союзу.

Меморіал пам'яті ніжинцям, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни. Архітектор Г. В. Шмаровоз

На фронтах Великої Вітчизняної війни воювали понад 9 тис. ніжинців, з яких понад 3 тис. не повернулися до рідних домівок. Воїнський подвиг ніжинців був відзначений нагородами. Чотирьом із них було присвоєно звання Героїв Радянського Союзу: А. К. Галецькому, І. Ф. Жовтоплясову, В. І. Нечвалю, А. І.Тарнопольському.

Пам'ятники загиблим ніжинцям в роки Великої Вітчизняної війни біля

університету, на місцевих кладовищах, а також льотчиці Любі Губіній, підпільнику Якову Батюку, танкісту І. Л. Хайтовичу, кулеметнику С. П. Моховому та іншим нагадують сучасним ніжинцям про тих, хто приніс їм свободу, хто дав їм можливість жити, творити, народжувати дітей і йти по життю вперед.

Ніжин в роки відбудови і творення

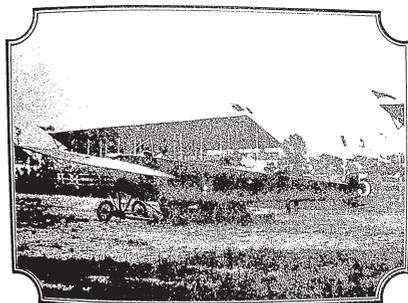
Відразу ж після звільнення Ніжина запрацювали всі органи влади і почалась відбудова міста і цілеспрямована робота ніжинців в усіх напрямках. У квітні 1944 р. вже працювали пошта, телеграф, телефонна станція, радіовузол, 9 шкіл, педінститут, 4 технікуми, кінотеатр. 15 січня 1944 р. вступив у дію механічний завод. На 8 серпня 1944 р. колектив засолювального заводу засолив 3500 тонн маринованих і солоних огірків. На вересень цього ж року був відбудований залізничний вузол з майстернями, паровозними та вагонними депо. 3 квітня 1944 р. вийшов перший номер газети "Радянський Ніжин".

З 15 листопада 1943 р. відновилися заняття в інституті. 301 студент і 20 викладачів увійшли в розграбовані фашистами аудиторії. У корпусі вікна були вибиті, двері зняті із засовів і частково зламані, меблів не було. Весь перший поверх був насичений смородом, бо фашисти влаштували тут стайню.

Учбовий корпус та 6 інших будинків, які збереглися, а також частково врятована бібліотека, давали можливість у цих складних умовах розпочати заняття. Студенти самі зробили в майстерні 30 столів, 200 лав та стільців, відремонтували прилади. Під керівництвом відомого вченого-садовода К. Т. Клименка було наведено порядок у ботанічному саду.

Студенти та викладачі, натхненні патріотичним почуттям, зібрали і передали у фонд оборони країни на будівництво бойового літака "Смерть фашизму" 162000 крб., за що одержали подяку уряду, дві телеграми Й. Сталіна. Літак доручили льотчику військової частини № 63302 тов. Токареву, який сповіщав колективу інституту: "Одержуючи це грізне озброєння, я поклявся помститися за злочини гітлерівців, завдані вашому місту і вашому учбовому закладові. Будемо бити ворога до повного знищення".

Ніжинці з радістю зустріли день Перемоги. Почався мирний період, пов'язаний з відбудовою народного господарства, об'єктів культури. 17 листопада 1945 р. інститут відзначив 125-ліття Ніжинської вищої школи. Колектив інституту отримав вітання уряду та органів народної освіти, зокрема, міністра освіти, академіка, поета П. Г. Тичини. У цей час в інституті працювало вже 74 викладачі. Поступово життя входило у

*Літак "Смерть фашизму",
збудований на кошти викладачів
і студентів інституту*

звичне русло. У 1953 р. група викладачів інституту була нагороджена орденами, серед них доценти С. Т. Новиков, Г. П. Васильківський, А. Г. Міхацький, М. І. Повод, Л. В. Полонський та 7 викладачів медалями.

Двічі у 1955 та 1959 роках до Верховної Ради України IV та V скликань обиралась завідувачка кафедри зоології Євгенія Василівна Василевська.

Центральна площа у 1910 р.

лише окремих куточків, але й саме обличчя міста.

В центрі Ніжина після війни були розібрані старі будівлі. Зовсім змінився вигляд центральної площі. На місці одноповерхових старих будиночків виростили у 50 – 70-х рр. чотириповерхові будинки: два житлові будинки та приміщення гуртожитку педінституту з своєрідною ліпкою, лоджіями, балконами, характерними для будівництва кінця 40 – поч. 50 рр., в адміністративному стилі зведені будинок міськвиконкому та торговий центр "Прогрес", в псевдокласицизмі нові корпуси агроінституту. Площа набула зовсім нового вигляду, хоча в її забудові і присутні різнобарв'я стилів. Саме її оформлення передбачено для проведення маніфестацій, парадів, святкових заходів.

Поява нових будівель у 60 – 80 рр. на Торговій площі (нині ім. М. Заньковецької) банку, поштамту, універмагу (нині будинок книги), житлового масиву по вул. Подвойського, будинку побуту, масштабного, громіздкого і невиразного в архітектурному відношенні кінотеатру "Космос", а далі до Остра нове приміщення школи № 3 не дуже змінило обличчя центральної частини старого міста. І це дуже важливо, бо Ніжин – це історична пам'ятка. І сьогодні в цьому своєрідності міста. І будуючи нові приміщення, слід думати про збереження не лише окремих старих будівель, а й самого історичного фону.

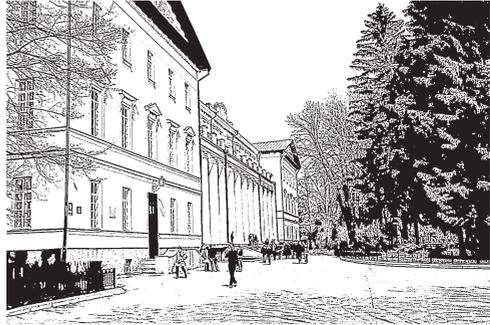

Центральна площа у 2010 р.

І хоча в центрі міста зникли цінні будови: магістрат, торгові ряди, зведені за проектами архітекторів А. Квасова та А. Карташевського, красива п'ятибанна

Успенська церква, яка знаходилась на Торговій площі, дзвіниця біля грецьких храмів, найвища будова, що сприймалась з доріг на далеких підступах до міста (1951 р.) та деякі інші споруди, проте багато чого ще й залишилося.

Історична забудова Ніжина являє собою велику цінність не лише завдяки розміщеній тут значній кількості пам'ятників архітектури і добре збережених будівель XVIII – XIX ст., а й самій її ансамблевості, типологічному багатству забудови, яка включає різного роду житлові, громадські, учбові, культові, медичні, торгові і промислові будинки і споруди. Тому охороні належать як її різноманітність, так і цілісність старих ансамблів, які включають і будинки невеликої історичної і художньої цінності. Важливо при реставрації, ремонті будівель XVIII – XIX ст. не вносити елементи XX – XXI ст.

*Будинок університету.
Гоголівський корпус*

Центральна частина міста, зокрема вулиця ім. М.Гоголя та прилеглі до неї (ім. Я. Батюка, С. Яворського, Л. Глібова, Є. Гребінки, Леніна, Богушевича) – це цілий архітектурний район, який заповнений неповторними пам'ятками: Миколаївський собор, Благовіщенський собор і монастир, багаточисельні крамниці монастиря, які займають цілий квартал, церква Іоанна Богослова, комплекс грецьких храмів і будівель, Поштова станція. Збагачують цей куточок міста сквери: Гоголівський із пам'ятником письменнику, встановленому 1881 р., яблуневі сквери біля пам'ятників Ю. Ф. Лисянському та Б. Хмельницькому, Горобиний сквер біля постаменту Л. Губіній і паркового значення біля величного пам'ятника М. Заньковецькій. І все це розміщено на порівняльно невеликій території. Саме цим куточком міста може гордитися і ніжинець, і зацікавиться приїжджий. Тож

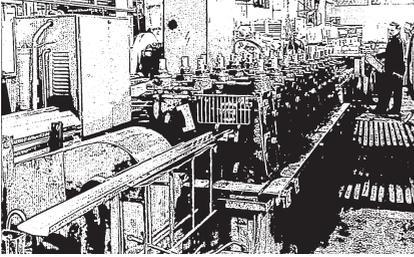

Новий корпус університету

будь за що треба зберегти його незмінним, реставрувати у тому ж стилі до найменших дрібниць, в якому були зведені будівлі в їх історичному часі. За це несе відповідальність місцева влада, головний архітектор та архітектурний відділ, громадськість.

Зберігся в усій красі університетський комплекс. Це одне із найкращих місць у Ніжині. Два різностильові будинки, які стоять неподалік один від одного, з'єднані

багатою рослинністю, серед якої виступає пам'ятник М. В. Гоголю. Вміле поєднання різних видів дерев і кущів, асфальтовані доріжки зробили цей куточок особливо чарівним. Ця територія приваблює своєю красою у будь-яку пору року: і коли пробуджується природа та з'являються перші клейкуваті листочки на жовтастих гілках плакучої верби та червонуваті сережки на білокорих березах, і коли пишно квітують яблуні та абрикоси, що ростуть на всій території, і коли

У цеху "Ніжинсільмашу"

полонить кожного аромат бузкового та липового цвіту, і коли під ногами шелестить багряно-жовтаве опале листя кленів, і коли серед білих снігових заметів височать вічно зелені ялини та пірамідальні туї. Краса, що оточує студентів, надихає їх на перші поетичні рядки та музичні мелодії про кохання, про вуз, про Ніжин. Красивий і будинок гімназії. Він, немов білий лебідь, випливає серед розкішної природи. А за ним комплекс садиби Ліцею з графським парком та пам'ятником князю І. А. Безбородьку, засновнику Гімназії вищих наук. Все це чарує і довго не хочеться залишати цей чудовий куточок Ніжина.

Якщо центральна частина менше змінила архітектурний вигляд і демонструє красу попередніх століть, то в інших частинах Ніжина пройшли значні зміни. З'явилися цілі вулиці, квартали з п'ятиповерховими житловими будинками та громадськими спорудами: школи, дитячі садочки, торгові центри, лікарні, кінотеатри тощо. Жителі міста отримали нові квартири. В цей період в основному були ліквідовані черги на житло. Крім цього, іде перебудова промислових об'єктів. Особливо це стало помітним у 50 – 80 рр., коли більшість підприємств міста змінили свій профіль, почали працювати в новому напрямку. Так, завод "Ніжинсільмаш", який функціонував ще з 1926 р. і займався випуском селянських возів, у 1951 – 1960 рр. освоїв виробництво віялок, прядильно-тріпальних та кужільно-приготувальних машин. Відбулася і реконструкція заводу: побудовано нові корпуси, цехи було оснащено сучасним тоді обладнанням. Згодом завод почав виготовляти створені конструкторським бюро разом з п'ятигорськими колегами виробничі конструкції для відгодівлі курчат на м'ясо ЦБК-108 та ЦБК-208. Річний економічний ефект від їх запровадження сягав до 6 – 10 тис. карбованців. Ці вироби отримали Знак якості. Продукція заводу користувалася попитом не лише у Радянському Союзі, а й за його межами.

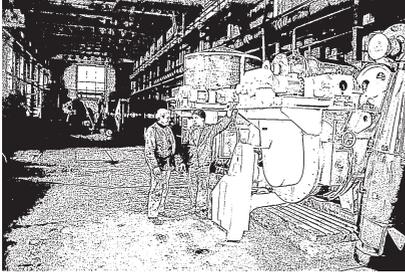

Герой Соціалістичної Праці В. В. Шурубуря

У квітні 1981 р. електрозварниці "Ніжинсьільмашу" В. В. Шурубурі було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Не менш показовою була робота Ніжинського механічного заводу, який у 1941 р. випускав різне обладнання для рибної промисловості. У 50 рр. було випущено філейну машину ФТС-40 та машину для знімання луски ЧС-1, якими були обладнані китобійні флотилії "Слава" та "Радянська Україна".

Завод освоював випуск нових машин, редукторів, жиро-борошняних установок, глазурувальних машин, машин для промивання риби, снігірованих агрегатів, автоцистерн для перевезення виноматеріалів, швидкоморозильних установок, бочко-підйомників, машин для переробки морських водоростей на кормове борошно тощо. У 1977 р. завод випускав близько 100 найменувань виробів.

У цеху механічного заводу

З кожним роком продукція Ніжинського механічного заводу ставала все більш відомою не лише в Радянському Союзі, а і в багатьох країнах світу. Виготовлені на заводі машини, редуктори

"НМЗ" йшли на підприємства та риболовецькі кораблі В'єтнаму, Кореї, Куби та багатьох інших країн. Більшість з них були високо оцінені на Лейпцизькому ярмарку 1965 р., міжнародній виставці "Інпродмаш-67" у Сокольниках у Москві, "Інрибпром-75" та "Інрибпром-85" у Ленінграді, на ВДНХ у Москві та ін.

Розширювалося виробництво, удосконалювалося обладнання, збагачувалася науково-технічна організація праці, покращувалися технологічні процеси, будувалися нові цехи і корпуси, зростав добробут робітників і службовців. Якщо у 1985 р. механічний завод випускав продукції на 16,6 млн. крб., то в 1990 р. ця цифра зросла до 19, 1 млн. крб.

Продукцію ніжинського консервного комбінату знали далеко за межами України. Щорічно з його конвеєрів сходило близько 30 млн. банок консервованих, 3 млн. маринованих і близько 10 тис. тонн солоних ніжинських огірочків, які потрапляли на столи не тільки співвітчизників, а й жителів Німеччини, Англії, Бельгії, Франції, Фінляндії. Головному технологіві консервного комбінату О. Т. Корпану присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

*Заслужені учителі
України Г. А. Білан,
С. Г. Усенко, К. Г.
Срьоменко,
В. Є. Смоловик*

Значною популярністю користувалася продукція заводу продовольчих товарів, пивзаводу, жирокOMBiнату, заводів будматерiалiв, лакофарбового, гумових виробiв, меблевої фабрики, об'єднання "Деснянка" тощо. Майже всi вони з'явилися у Нiжинi у 60 – 70 рр. В комплексi всi заводи i фабрики, якi дiяли в Нiжинi, а також два вiйськовi заводи "Прогрес" та Ремонтний завод iнженерного озброєння з тисячними колективами робiтників, гiгантськими корпусами робили Нiжин промисловим зi своєю специфiчною продукцiєю мiстом.

Зростала в мiстi кiлькiсть населення, про що свiдчить статистика: якщо у 1971 р. в Нiжинi проживало 56300 осiб, то в 1981 р. – 72 тис. жителiв.

*Пам'ятний монумент
"Вчителька" - перший
в Украiнi. Скульптор
А. Гончаров. 1990 р.*

Змiнилась i соцiальна сфера забезпечення життєдiяльностi жителiв. Багато було зроблено для покращення охорони здоров'я. У 1963 р. збудовано триповерховий корпус мiської лiкарнi на 300 лiжок, а в 1968 р. – водолiкарню та полiклiнiку на заводi "Сiльмашбуд". У 1960 р. вiдкрито стоматологiчну полiклiнiку. В мiстi дiяли пологовий будинок, два диспансери, санiтарно-епiдемічна станцiя, дитяча лiкарня на 75 лiжок, консультацiя, 7 аптек, 9 медпунктiв. 155 лiкарiв i 544 фельдшерiв та медсестер працювали в цих закладах, обслуговуючи жителiв мiста.

За 1950 – 1971 рр. майже на третину зросла кiлькiсть учнiв у загальноосвiтнiх школах, яких у 1971 – 1972 р. становило 8210. У мiстi працювало 9 середнiх i 4 восьмирiчнi школи, 2 вечiрнi середнi школи робiтничої молодi та середня заочна школа, в яких у 1972 р. працювало 540 учителiв.

Великою повагою в учнiв та батькiв користувалися Заслуженi вчителi УРСР Ольга Ульянiвна Лосєва (дир. шк. № 9), Євгенiя Григорiвна Усенко (директор шк. № 1), Валентина Єлисеiвна Смолович (директор шк. № 7), Євгенiя

Семенiвна Щербакова (шк. № 4), Михайло Иванович Родняний (технiкум механiзацiї), Катерина Григорiвна Єременко (шк. № 9), Тетяна Гнатiвна Кобернюк (шк. № 10), Володимир Олексiйович Бортник (директор шк. № 3) та iн.

На виборах до мiсцевих Рад у 60-х рр. було обрано понад 10 вчителiв. Пiзніше таку кiлькiсть педагогiв уже не обирали до мiсцевих Рад нiколи.

Одночасно з школами функцiювали технiкум механiзацiї сiльського господарства, який за заслуги у пiдготовцi кадрiв у 1970 р. був нагороджений орденом "Знак Пошани", культосвiтнє та медичне училища, 2 училища профтехосвiти, ремiсничє та технiчне училища при заводах, музична школа.

У 1982 – 1983 рр. в Нiжинi було 10 середнiх, 4 восьмирiчнiх, 2 вечiрнi та середня заочна школа, в яких 585 учителiв навчало 9033 учнiв. У 1985 р. в школах

міста працювало зі званнями "Вчитель-методист" – 10, "Старший учитель" – 25, "Відмінник народної освіти" – 35. На початок 90 рр. у місті було уже 16 шкіл.

Ніжин відзначався розвинутою сіткою дошкільних закладів. У понад 30 дитячих навчальних закладах творчо працювали досвідчені вихователі та методисти, серед них заслужений працівник освіти Людмила Семенівна Василевська.

У 1970 р. за видатні успіхи у підготовці педагогічних кадрів та у зв'язку з 150-річчям існування Ніжинської вищої школи педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Це був єдиний навчальний педагогічний заклад в Україні, відзначений такою високою нагородою. До ювілею був збудований новий 4-х поверховий навчальний корпус, гуртожиток, студентська їдальня, облагороджена територія інституту.

Науково-педагогічний колектив під керівництвом ректора академіка Ф. С. Арвата продовжував розвивати кращі традиції попередніх часів, неодноразово виборював серед педагогічних інститутів Радянського Союзу перші місця. В інституті активізувалась наукова діяльність, зросла кількість захистів докторських та кандидатських дисертацій. На 25 кафедрах у 80 – на початку 90-х рр. працювали професори: Н. М. Арват, Ф. С. Арват, І. М. Гетьман, І. І. Гордієнко, В. М. Домбровський, В. В. Дубравін, Р. Р. Зятківська, З. В. Кирилук, О. Г. Ковальчук, Л. І. Коломієць, Т. П. Маєвська, І. В. Марисова, Е. А. Пушмін, О. Я. Ростовський, Г. В. Самойленко, П. М. Щербань, В. П. Яковець, В. Г. Янушевський, десятки талановитих викладачів. Ними видано десятки монографій, проведені міжнародні наукові конференції, серед них, присвячені творчості М. В. Гоголя. Студенти здобували вищу освіту із 15 спеціальностей. Були відкриті нові спеціальності історія, географія, інформатика, художня культура, народознавство.

Інститут готував вчителів не лише для України, а і для братніх республік – Узбекистану та Казахстану. Це був період активного творчого життя всього колективу, який проявлявся не лише в навчальному та науковому житті, а й у багатогранному виховному процесі, збагаченому різноманітними творчими колективами. Діяли університет культури (кер. доц. О. В. Плаушевська), театральна студія (кер. доц. О. М. Євстаф'єва), літературна студія (кер. доц. П. О. Сердюк та О. Г. Астаф'єв), факультет громадських професій (кер. проф. Г. В. Самойленко), різні клуби (політичний "Факел", інтернаціональної дружби "Мередіан", країнознавчий "Едельвейс", літературно-мистецький "Пегас",

*Письменники-випускники інституту
В. Мордань, Є. Гуцало, Л. Горlach,
О. Ющенко та проф. Г. В. Самойленко
після зустрічі зі студентами та
викладачами. 1993 р.*

музично-поетичний "Ліра", "Художня вітальня"), різні спортивні секції. Завідувач кафедри фізичного виховання, Заслужений майстер спорту М. П. Гайдим підготував шестиразового чемпіона країни, бронзового призера чемпіонату Європи, учасника Олімпійських ігор, володаря кубка з бігу на дистанції 100 та 200 м. Володимира Ігнатенка, а також триразового чемпіона країни, бронзового призера чемпіонату Європи з бігу на 1500 та 5000 м. Віталія Тищенка.

Інститут гордиться своїми випускниками довоєнних і повоєнних часів – Героями Радянського Союзу письменником Ю. О. Збанацьким, професором О. В. Тканком, генералами Радянської Армії І. М. Морозом та Ф. С. Яловим, Героями Соціалістичної праці Є. К. Касьяненко та І. А. Караваєм, видатними вченими академіками та членами-кореспондентами АН УРСР М. Н. Петровським, І. М. Кириченком, П. Г. Богачем, М. З. Шамотою, понад 40 заслуженими вчителями УРСР та РРФСР, сотнями нагороджених орденами та медалями.

У 50 – 60-ті рр. радував глядачів і Ніжинський драматичний театр ім. М. Коцюбинського. Кінець 50-х рр. – час, коли його ще очолював народний артист УРСР, його засновник Б. Б. Лучицький, працювали заслужені артисти А. Б. Лучицька, В. Ф. Тось та В. О. Білоусова, яких у 1959 р. рішенням обласного відділу культури перевели до Чернігівського театру ім. Т. Шевченка. Це було бездумне рішення, бо пішли з театру його засновники і ведучі актори. Але Ніжинський театр не пропав і не розвалився, бо були закладені попередниками гарні творчі основи. Залишилося в театрі чимало досвідчених і талановитих майстрів. Повернувся в театр заслужений артист УРСР І. К. Бровченко, який став художнім керівником.

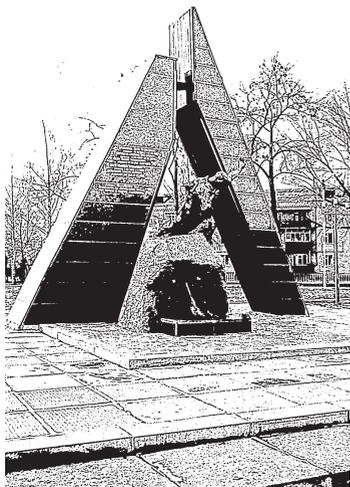
Театр витримав екзамен на зрілість. Були поставлені режисерами заслуженим артистом УРСР В. Г. Авраменком, О. О. Стариковим, М. В. Гіляровським, М. Я. Юдицьким складні вистави, в яких грали провідні актори театру І. К. Репенько, К. М. Репенько, В. О. Козицький, Т. В. Коршикова, З. І. Толстоградська, К. Х. Пожидаєва, В. О. Архангельський, М. М. Ушаньова, Н. М. Старикова, О. Г. Сидельникова, І. А. Красс, М. Г. Гончаров, В. Ф. Медведенко, М. С. Чорна та ін. Ці та інші актори утверджували сценічний авторитет театру. Їх виступи високо оцінені не лише глядачами Ніжина, а й багатьох міст та містечок України, Росії, Білорусії й інших республік.

У 80-ті роки до театру прийшли режисери заслужений артист УРСР О. П. Горбенко, Г. П. Табурянський, заслужена артистка УРСР Г. С. Пащенко, а також молоді талановиті Ганна Білецька, Людмила Мерва, Людмила Чевичелова, Григорій Литвиненко, Ольга Чумаченко, Микола Мироненко, Олег Коваленко та інші. Очолив театр Віктор Гаврилюк.

*Народна артистка
України Г. Пащенко та
Г. Литвиненко. Вистава
"Наймичка" І. Тогобочного*

Для Ніжинського театру це був особливий час. Молодість, ентузіазм, високий професіоналізм робили кожен нову виставу подією у театральному світі. Дипломи, премії, нагороди отримали актори за вистави "Кайдашева сім'я", "Душогуби", "Криваве весілля", "Мина Мазайло", "У сутінках долини", "Дивна місіс Севідж". Були поставлені також твори української класики: "За двома зайцями", "Сватання на Гончарівці", "Наймичка", "На віру" тощо.

Пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам Ніжинщини. Скульптор О. Скобликов. 1997 р.

У 1993 р. театр відзначив своє 60-ліття. Ганні Семенівні Пащенко було присвоєно звання народної артистки України.

Місто Ніжин за багатьма своїми складовими виходило за межі Чернігівщини, України. Воно підтримувало зв'язки з багатьма країнами світу як експортер продукції заводів і фабрик. Країни Франція, Бельгія, Англія, Німеччина, Фінляндія, Ємен, міста Марсель, Монреаль, Нью-Йорк та інші були на карті ділових контактів. Наше місто було визнане побратимом чехословацького міста Пардубице. Щорічно міста обмінювалися делегаціями, цікавились виробництвом і життям населення міст.

Але Ніжин не обминули і негативні процеси, які склалися в державі в цілому. З одного боку, йшла посиленна політизація всіх сфер життя, насаджувалися стереотипи, які не могли мати перспектив в багатонаціональній державі, негативне ставлення до тих, хто мав власну точку зору, що призвело до їх засудження, звільнення з роботи, як це трапилося з викладачами інституту Г. Авраховим і О. Коцюбою, які сприяли розповсюдженню праці І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", та до застосування репресивних заходів; з іншого боку, зростає централізація управління промисловими господарствами, залежність у вирішенні навіть дрібних питань з центром, посилюється бюрократизм, погіршується ставлення частини людей до виконання своїх обов'язків в виробництві, пияцтво та інші негативні явища суспільного життя.

80-ті рр. – це час, коли ніжинці разом з представниками інших міст України та союзних республік були залучені до важкої і кровопролитної війни на території Демократичної Республіки Афганістан. Деякі з них не повернулися додому живими, залишившись на завжди на чужій землі. Про подвиг цих молодих людей нагадує пам'ятник, біля якого щорічно збираються ветерани цієї війни та їх рідні. А зовсім недалеко височить ще один пам'ятник, який нагадує 1986 рік, трагічну аварію на Чорнобильській АЕС та про героїчний подвиг ніжинців. Ці події не могли не вплинути на загальний моральний клімат при тому, якщо врахувати

зниження наприкінці 1980-х років життєвого рівня населення, черги за продуктами і промисловими товарами. Ті процеси, які були пов'язані з так званою перебудовою, що проводилась під керівництвом лідера СРСР М. Горбачова, не дала очікуваних результатів. Загострювався конфлікт між тоталітарною системою і прагненням народів Радянського Союзу до демократизації і національного самовизначення, що й трапилось на Україні. 24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР, яка проголосила незалежність України.

Ніжин за часів незалежності України

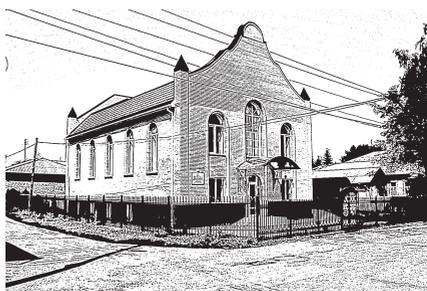
Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптор О. Скобликов. 1991р.

1991 р. став визначальним для молоді незалежної держави. Як все це позначилося на житті невеличкого міста, яким був Ніжин у порівнянні з великою державою. Люди продовжували жити звичним життям. І все ж прояви нового стали помічатися. 7 вересня 1991 р. вийшов перший номер незалежної демократичної газети "Ніжин", який підготували викладачі інституту О. Астаф'єв, П. Михед, П. Овдієнко. І нехай вийшло всього 5 номерів, але це вже була перша заявка на нове.

18 вересня 1991 р. відкрилася перша після проголошення державної незалежності сесія Ніжинської міської ради. До її зали група активістів міста внесла блакитно-жовтий прапор, символ нової держави, який до цього був освячений отцем Семеном. Над будинком міської ради поруч з червоним прапором замайоріло знамено, символізуючи собою нову епоху.

21 вересня 1991 р. у міському парку відбулося відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку (скульптор О. Скобликов) у присутності багаточисленного зібрання. Лунали гучні і сміливі промови. Все це, скажемо знову, було незвичним. Не було помпезності, а була хвилююча розмова про майбутнє.

Все помітніше нове входило в життя. У вересні 1992 р. в педагогічному інституті було створено просвітницьке об'єднання "Просвіта", яке почало видавати однойменну газету, в якій вперше в Україні почали друкувати матеріали про П. Одарченка, І. Кошелівця, О. Мак, А. Калиновського, Л. Полтаву, М. Юркевича та інших діячів національної культури, фрагменти їх творів. Все це були літератори, доля яких

Молитовний дім

пов'язана з Ніжином, але всі вони у воєнний та повоєнний час опинилися за кордоном. Про них ніжинцям розповіли засновники "Просвіти" викладачі інституту подружжя Марія Миколаївна та Олександр Григорович Астаф'єви. Завдяки цьому починають налагоджуватися зв'язки з українською діаспорою. Міська влада після тривалого протистояння починає передавати численні храми громаді, в тому числі і парафіянам української православної церкви. Будуються нові храми та молитовні будинки.

Все це були перші кроки до нового. І не треба думати, що абсолютно всі підтримували їх. Але ці новації, пов'язані з становленням нової держави, поступово завоювали своє місце і затверджувалися в житті.

*Прем'єр-міністр України
В. П. Пустовойтенко у лабораторії
скануючих пристроїв*

вироблялося продукції на суму понад 400 млн. крб. на рік, або 2/3 від загального обсягу по місту, чисельність працюючих, зайнятих на промислових підприємствах, становила 78,2 % від усіх зайнятих на промислових підприємствах. Тому призупинення їхньої діяльності викликало соціальну напругу майже в 30 % працездатного населення.

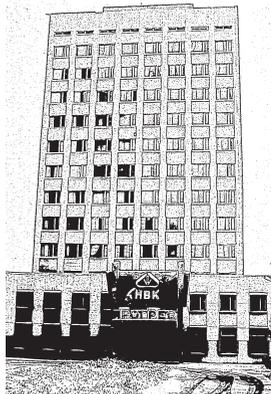
У зв'язку з тим, що підприємства Ніжина були тісно пов'язані з багатьма промисловими центрами інших республік і особливо Росії, які були втрачені, знизився промисловий потенціал міста. Особливо це стало помітно у другій половині 90-х рр., коли зупинилися майже всі заводи. У Ніжині переважна більшість великих підприємств була пов'язана з важкою промисловістю, продукція якої залежувалася на складах. Робітники були вимушені піти у довготривалі відпустки або ж стали безробітними.

У цих складних умовах керівництво міськвиконкому, керівники підприємств почали шукати вихід із кризового стану. І тут на перше місце висувається уже не колектив, який раніше виробляв продукцію, яка замовлялася державою, проявляючи при цьому

І все ж це був складний час випробувань, особливо в економічній сфері.

Однією з головних галузей промисловості за потужністю та кількістю працюючих у Ніжині було машинобудування. На 4 підприємствах, з яких 3 ("Прогрес", "Ніжинсільмаш", "Механічний") займали в колишньому Радянському Союзі майже монополіє становище.

На їхніх виробничих потужностях

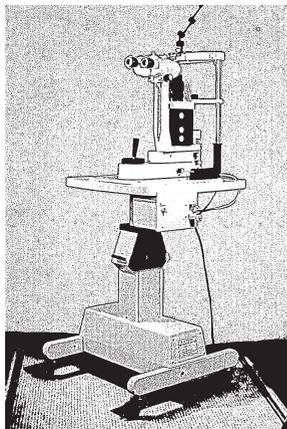

Завод "Прогрес"

ініціативу, виробничий героїзм, а умілий керівник, від якого дуже багато залежало. Не всі вони в нових умовах змогли зорієнтуватися, визначитися, налагодити зв'язки, а то й запропонувати нову продукцію для виробництва та нові ринки її збуту. І все ж без громади, без колективу підприємства нічого не можна було зробити. Просто громада тут уже відігравала іншу роль.

Наприкінці 90-х – на початку 2000 р. ситуація в місті дещо покращилася, бо йшов пошук пристосування підприємства до нових умов. Так, на заводі "Прогрес" був сформований науково-виробничий комплекс, який почав випускати фотооб'єктиви "Калейнар-5Н", "Мир-24Н", "Темар-Н", "Мир-20Н", "Яшма-4Н", які були добре відомі в країнах СНД. Це ж підприємство почало випускати для країн СНД та світу (Китай, Корея, Індія) медичне устаткування: щілкові лампи, тосиметри, аналізатори крові та спецтехніку.

Саме в цей час у Ніжині зароджується медична промисловість. Крім заводу "Прогрес" її випускала Лабораторія сканувальних пристроїв, де виготовляли медичні сканери (серед них лазерні офтальмоагулятори з телесистемою, презентовані на виставці "Медика – 97" у Дюссельдорфі, а також НВП "Метekom", на якому випускали медичне устаткування діагностичного спрямування (кардіодефібрилятори, монітори для запуску серця і лікування аритмії після операції). На цьому ж підприємстві були виготовлені дослідні зразки приладу дефібрилятора нового покоління та медичні ліжка для опікових хворих (аналогу подібного не було в Україні). Крім цього тут почали випускати різноманітні тренажерні комплекси.

*Зразок продукції
заводу "Прогрес"*

У переробній галузі було освоєно виробництво харчової солі. У 1,5 рази розширив асортимент товарів ЗАТ "Ніфар". Новим підприємством у деревообробній галузі стало ПМКП "Кур'єр", яке успішно освоїло випуск м'яких меблів.

Проявив себе у цей складний час і ВАТ "Ніжинський пивоварний завод". На святі "Пиво-97" у Києві ніжинське пиво "Темне оксамитове" відмічене золотою медаллю. Завод випускав 12 видів популярного напою.

Виготовляли у Ніжині також технологічне обладнання для агропромислового комплексу, машини для тваринництва, меблі, вироби художніх промислів, цеглу, вироби з пластмаси, швейні машини, фарби, шили одяг тощо. Обсяг промислового виробництва у 2000 р. сягав 58633 тис. грн.

Якщо до 1990 р. в місті переважала машинобудівельна галузь, то вона почала зменшуватись і збільшуватись харчова промисловість, хімічна, медична, деревообробна, гумова, будівельна, поліграфічна, тобто ті галузі, товари, яких набували попиту як у нашій країні, так і за кордоном.

Складність полягала в тому, що не було розуміння і бачення урядових структур по відношенню до промислових об'єктів в таких містах, як Ніжин. Продовжувалася відверта експансія внутрішнього ринку зарубіжними виробниками. Наприклад, за 2009 р. ввезено "Обладнання кліткове або підлогове для утримання і вирощування птиці" у кількості 351 комплект (Німеччина – 186, Італія – 64, Нідерланди – 52, ЄС – 21) на суму 21135 тис. дол. ВАТ "Ніжинсільмаш", який давно виготовляє такі ж самі, а то й кращі клітки, зміг би повністю забезпечити конкурентоздатним обладнанням власного виробництва птахопідприємства всієї України. І таких прикладів по Ніжину можна наводити чимало.

У місті на 1 січня 2005 р. проживало 75155 осіб обох статей (чоловіків – 33684, жінок – 41471), що на 6245 жителів менше, ніж у 1990 р. Народжувалось відповідно у 2004 р. – 661 немовлят, проти 1099 у 1990 р. Одночасно збільшилася смертність серед населення з 709 осіб у 1990 р. до 1079 у 2004 р. Під час Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у Ніжині проживало 76600 осіб (чол. – 343600, жін. – 42000): українців 68600 (90,2 %), росіян – 5400 (7,1 %), білорусів – 300 осіб (0,4 %), євреїв – 200 осіб (0,25 %), інші національності – 1600 (2,1 %), серед яких ціла громада асирійців. У Ніжині сформувалися Товариство греків імені Братів Зосимів (2000 р.), культурно-просвітницька Спілка громадян польського походження "Астер" (1999 р.), Відділення міжнародної єврейської організації "Сохнут" (1995 р.), Товариство асирійців (2010 р.), які проводять значну видавничу і культурну діяльність у місті.

Продовжував іти пошук в економічній сфері. Міський голова М. В. Приходько, якого жителі міста 4 рази обирали своїм керівником, в цей складний час разом з своєю командою шукав виходу. Курс був взятий не лише на підтримку великих підприємств, а й малого бізнесу. Треба було знаходити робочі місця для жителів міста, забезпечувати їх заробітною платою. Тому була затверджена "Міська програма розвитку малого підприємства". Населення міста залучилося до сфери малого бізнесу, що призвело до створення додаткових робочих місць. Станом на 2005 р. відкрито 252 підприємства.

Друге спрямування було пов'язане з налагодженням зовнішніх зв'язків та інвестиційно-інноваційним розвитком. Була розроблена також спеціальна програма. Всі підприємства стали брати участь у різноманітних виставках, ярмарках, пропагуючи свою продукцію, що розширило інформаційний простір.

Участь у конкурсах на отримання грантів, це теж було одним із джерел надходження інвестицій. Місто виграло декілька проектів, зокрема, муніципального менеджменту "Хабітат" та центру "Демократія через культуру" за участю комісії з питань культури Верховної Ради України, посольств Німеччини та Великобританії в Україні і Ради Європи і увійшло до складу п'яти міст і районів України, які за рахунок донорських коштів створювали Інтернет-портал міста в Раді Європи. Було також підписано угоду про співробітництво з містами Яніна (Греція), Оранжеловац (Сербія) в галузі культури. Найбільше контактів було з Польщею, у яких взяло участь понад 50 польських фірм.

Місто стало учасником проекту "Економічний розвиток українських міст" (ЕРУМ), який розпочала компанія "Кемонікс Інтернешенел" та її субпідрядник "Бермангруп". Із 85 міст України було відібрано 12 і серед них був Ніжин. Все це дало можливість поставити наше місто в контекст розвитку інших міст України, заявити про свої можливості у загальноєвропейському плані.

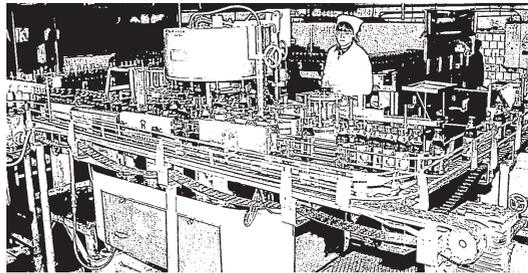
У березні 2005 р. місто Ніжин було обрано серед 14 до участі в Проекті економічного розвитку міст (ЕРМ) Агенства США з міжнародного розвитку (USAID). Цей проект ЕРМ надавав консультаційні та експертні послуги у розробці стратегічних планів економічного розвитку. Проведена була велика попередня робота і експерти пропонували свої рекомендації і зразки подібних проектів інших міст.

У Ніжині проект розпочав свою дію в серпні 2005 р. В його основі була закладена стратегічна мета: створити сприятливу ефективну систему для залучення інвестицій в економіку міста з метою реалізації конкурентних переваг міста Ніжина, включаючи маркетингову програму, а також створити дієве партнерство між бізнесовою громадою та місцевою владою з метою забезпечення пріоритетного розвитку бізнесу через ефективне спілкування.

Комітет стратегічного планування Ніжина досяг консенсусу з трьох критичних питань, які і повинні були лягти в основу Стратегічного плану міста: розвиток бізнесу, розвиток робочої сили та комунальна інфраструктура. У відповідності до цього і були конкретизовані завдання. Стратегічний план був затверджений на ХХХ сесії ІV скликання Ніжинської міської ради 20 липня 2006 р.

У місті були забезпечені необхідні умови для діяльності нових виробництв, хоча головним джерелом фінансування капітальних інвестицій залишалися власні кошти підприємств.

Намічена програма дала певні результати, хоча світова фінансово-економічна криза у нинішніх умовах призупинила або уповільнила розвиток окремих підприємств. Це в першу чергу торкнулося "Лабораторії скануючих пристроїв", бо відсутнє державне фінансування медичного обладнання, "Заводу управління будматеріалів" – призупинилось будівництво об'єктів і на складі зосередилась значна кількість готової продукції, "Ніжинське пиво", "Ремонтного заводу інженерного озброєння" та деяких інших підприємств. Головними причинами, які ускладнюють ситуацію в місті, є фінансова та політична нестабільність у державі, недостатність обігових коштів,

У цеху пивзаводу

відсутність доступу до кредитних ресурсів, неефективність банківської системи та переорієнтація банків на споживче кредитування, високі ставки банків, які

навіть у до кризовий період були найвищими у світі. А як результат – нестача вільних обігових коштів для модернізації та розширення виробництва. Все це відбувалося і на житті населення.

Незважаючи на скрутне фінансове становище, підприємства міста, які були і залишаються невід'ємною складовою частиною загального обличчя Ніжина ("Прогрес", "Механічний завод", "Ніжинсільмаш" та ін.) продовжують впроваджувати нові технології та освоювати нові види продукції. Пріоритетним завданням для промисловості є інноваційно-інвестиційний розвиток, зростання обсягів високотехнологічної промислової продукції через освоєння нових конкурентоспроможних видів продукції та впровадження нових технологічних процесів.

9 підприємств основного кола продовжують вести зовнішньо-торгівельну діяльність. 60 % обсягів припадає на країни СНД, а 40 % – до країн ЄС. Експортують товари до Російської Федерації, Білорусії, Німеччини, Бельгії, Китаю, Польщі, Італії, Туреччини, Мальти, Великої Британії спецвироби ("Прогрес"), обладнання для агропромислового комплексу ("Механічний завод"), завантажувачі сухих кормів, обладнання для птахівництва ("Сільмаш"), олію, макуху ("Жиркомбінат"), насіння олійних культур ("Сяйво"), насосні установи ("Техно-Г") тощо.

В місті розвивається малий бізнес. Станом на 1 січня 2005 р. в Ніжині було зареєстровано 4226 підприємств – фізичних осіб, що забезпечили робочими

місяцями 7657 осіб, що становило 35,2 % працюючих, та 461 – юридичних осіб. Взагалі у сфері малого бізнесу зайнято близько 10 тис. осіб, і він залишається найбільш динамічним сектором економіки.

Важливе місце в економічному житті ніжинців займає торгівля, яка в Ніжині історично розвивається широко і

Торгівельний центр "Прогрес"

масштабно. На сучасному етапі за кількістю господарюючих суб'єктів, концентрацією матеріально-товарних запасів, трудових і фінансових ресурсів вона домінує в економічній системі міста. У сфері торгівлі функціонує роздрібна мережа, яка складається з 372 магазинів усіх форм власності та 65 об'єктів ресторанного господарства. Крім того, в місті діє 21 об'єкт стаціонарної фірмової мережі з продажу продукції власного виробництва. На території міста здійснюють діяльність 65 об'єктів громадського харчування, функціонують 6 ринків з 5 філіями.

На жаль, місто ще має чимало недоліків у економічній сфері: зберігається безробіття, заборгованість по заробітній платі, несплата державою замовленої продукції, втрата замовників.

На сьогодні Ніжин залишається великим містом на Чернігівщині, яке розміщується на 4305 га. В ньому нині проживає 74 тис. 300 чоловік. У місті 596 багатопверхових будинків та 11907 домоволодінь приватного сектору, які зосереджені на 341 вулиці протяжністю 234 км., які на 30 % освітлені. Ніжин – зелене місто. На його території облаштовано 5 парків, 9 скверів, 11 алей та 2 лісозахисні смуги загальною площею 197 га.

Якщо говорити про благоустрій, то 91 % квартир та будинків газифіковано, на 100 % електрифіковано, 53 % мають централізоване водопостачання, 55, 1 % – централізоване опалення, 39,7 % – гаряче водопостачання. Підвищився в місті рівень торговельного та побутового обслуговування. В будинки та квартири прийшов Інтернет, комп'ютерна техніка тощо. Через місто проходить гілка Південно-західної залізниці. Рух поїздів по станції Ніжин здійснюється по 5 основним напрямкам – Київ, Москва, Харків, Сімферополь, Санкт-Петербург.

Для забезпечення життєдіяльності міста міська рада у 2009 р. мала бюджет 153 млн. 083 тис. 200 грн. З нього на утримання органів місцевого врядування було витрачено 8 млн. 489 тис. 500 грн., на освіту – 48 млн. 140 тис. 700 грн., культуру – 5 млн. 518 тис. 900 грн., охорону здоров'я – 30 млн. 134 тис. 300 грн., житлово-комунальне господарство – 15 млн. 760 тис. 600 грн., на інші – 43 млн. 989 тис. 900 грн.

Нині в місті медичну допомогу та медичні послуги здійснюють міська лікарня на 500 ліжок, пологовий будинок на 110 ліжок, стоматологічна поліклініка,

Свято на центральній площі

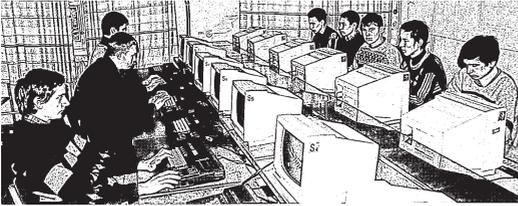
дитяча та доросла поліклініка, станція швидкої допомоги та 6 лікарських амбулаторій сімейної медицини. Саме подальше впровадження первинної медико-санітарної допомоги на засадах загальної практики – сімейної медицини оголошено в місті пріоритетним. В системі медицини працює 198 лікарів та 564 середніх медичних працівників. Серед них Заслужений лікар України, почесний громадянин міста Ніжина В. І. Левковський, Заслужені лікарі України Ж. В. Безручко, М. Д. Рядовий та багато інших досвідчених і

Міська поліклініка для дорослих

кваліфікованих медиків. В місті діє громадська організація "Лікарняна каса", яка налічує 7587 членів.

У Ніжині також функціонують заклади охорони здоров'я обласного підпорядкування, а саме, протитуберкульозний, шкірно-венерологічний та наркологічний диспансери.

У комп'ютерному класі школи

профілактичних закладів, так і раннім виявленням захворювань та їх лікування на цій стадії.

По кількості навчальних закладів можна судити і про місто. Ніжин завжди відзначався великою їх кількістю. За час існування незалежної України в місті пройшли значні зміни в галузі освіти. Деякі загальноосвітні школи перетворені в гімназії (№ 3, 16), при університеті відкриті міський та обласний ліцеї, а профтехучилище здобуло назву – професійний ліцей побуту та сервісу, збереглося також професійно-технічне училище.

Нині у підпорядкуванні управління освіти перебуває 45 закладів: 12 шкіл I-III ступенів, 3 школи I-II ступеню, 2 гімназії, 2 ліцеї, а також 14 дитячих садочків, у яких перебуває 2175 дітей. У місті вдалося зберегти мережу позашкільних навчальних закладів, зокрема музичну та хореографічну школи, школу мистецтв, спортивні секції.

У навчальних закладах нині працює 729 педагогів та 180 вихователів, серед них заслужені вчителі Т. Г. Кобернюк, Л. В. Клепак, Л. Б. Петренко, заслужений працівник освіти Л. С. Василевська.

Школа переживає технічну революцію завдяки широкій комп'ютеризації та розгалуженій системі Інтернет. І перед органами народної освіти стоїть завдання навчити вчителів володіти сучасними інформаційними технологіями, щоб потім вони зацікавили і навчили учнів.

Продовжують функціонувати старіші навчальні заклади, зокрема медичне училище, яке займається підготовкою молодших спеціалістів-фельдшерів та акушерок. Серед працівників ніжинської лікарні та

Всі заклади охорони здоров'я спрямовані на покращення забезпечення як лікування, так і профілактики захворювань громадян Ніжина. Хоча у наш складний час у галузі медицини є ще чимало проблем, пов'язаних як зі зміцненням матеріально-технічної бази лікувально-

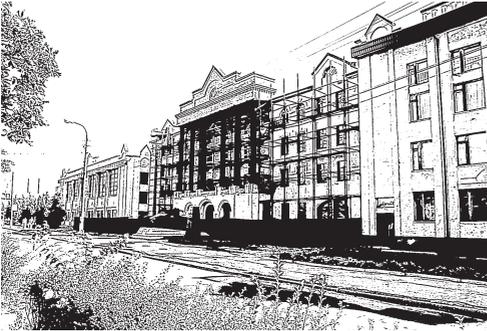
Освоєння електронної техніки студентами агротехнічного інституту

поліклініки немало кваліфікованих випускників медичного училища.

Далеко за межами міста відоме училище культури і мистецтв ім. М. Заньковецької, в якому працює ціла група кваліфікованих педагогів: заслужений артист України В. М. Кирилюк, заслужені працівники культури І. Синиця, Н. І. Кирилюк, заслужений майстер народної творчості Р. М. Саврасова.

У 1993 р. ордена "Знак пошани" технікум механізації сільського господарства був перейменований в агротехнічний коледж. Цілеспрямована робота колективу під керівництвом його директора заслуженого працівника освіти України, доцента В. С. Лукача сприяла тому, що у 2000 р. на базі коледжу був утворений Ніжинський агротехнічний інститут Національного аграрного університету.

Провідне місце серед вищих навчальних закладів належить педагогічному інституту ім. М. В. Гоголя, який у 1995 р. відзначив своє 175-річчя. Після ювілейне

Нові корпуси агротехнічного інституту

п'ятиріччя було досить складним і напруженим як у державі, так і в галузі освіти. Продовжувалося падіння виробництва, загострювалися кризові явища в економіці та соціальній сфері. Зменшилось асигнування з державного бюджету на освіту.

Проте, незважаючи на ці кризові явища, завдяки титанічним зусиллям освітян, їх відданості своїй справі освіта продовжувала існувати. Економічні складнощі змусили

керівників навчальних закладів шукати шляхи фінансової підтримки. Багато вузів пішли на те, що почали набирати платні групи. У цих складних умовах Ніжинський педагогічний інститут не просто вижив, а й продовжував активно працювати, готуючи всі умови для подальшої акредитації навчального закладу (ректор проф. В. П. Яковець). Проведена була велика робота всім колективом інституту.

4 вересня 1998 р. Кабінет Міністрів України, розглянувши клопотання Державної атестаційної комісії України, прийняв постанову (№ 1381) "Про створення Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя".

Станом на 1 вересня 1998 р. в університеті навчалось 4153 студенти, з них 2712 на стаціонарі та 1441 – на

Народний художник СРСР у залі подарованих ним картин

заочній формі навчання, яким давали знання 278 науково-педагогічних працівників, з них 13 професорів, 142 доценти.

Колектив працював наполегливо і його праця була відзначена тим, що 15 вересня 2004 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України (№ 744-р) на базі педагогічного університету утворено Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя.

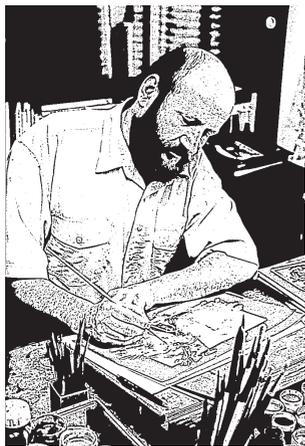
Нині колектив університету (ректор проф. О. Д. Бойко) здійснює підготовку не лише педагогічних кадрів, а й готує працівників різних профілів, сфер діяльності, кваліфікацій. Були створені нові кафедри, відкриті спеціальності та спеціалізації. Нині університет діє у складі 7 факультетів і 30 кафедр, розгалуженої сітки навчально-методичних, наукових і господарських відділів. У 2009 – 2010 н.р. освіту здобували близько 6,5 тис. студентів, з якими ділились своїми знаннями понад 350 викладачів.

В університеті продовжують успішно функціонувати наукові напрямки і школи, результати досліджень яких є вагомим внеском у науковий потенціал держави. Їх очолюють професори О. Д. Бойко (сучасні проблеми історії України та політології), заслужені діячі науки і техніки України Г. В. Самойленко (гоголезнавство та історія культури) та І. В. Марисова (орнітологія), а також Н. І. Бойко (українська мова), Н. М. Арват (російська мова), Є. І. Коваленко (історія педагогіки), О. В. Мельничук (фізика тонких плівок), О. Я. Ростовський (музична педагогіка), С. І. Потапенко (англійська філологія), О. Г. Ковальчук (винниченкознавство) та інші. З 1995 р. діє Гоголезнавчий науково-методичний центр (керівник проф. П. В. Михед), Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою (доц. В. О. Сидоренко). Нещодавно створений в університеті Центр регіонального вивчення історії та культури (кер. проф. Г. В. Самойленко). Наукові праці вчених друкуються у "Наукових записках Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя" (у двох серіях – філологічні та психолого-педагогічні науки) та періодичному виданні "Література та культура Полісся" (з 1990 р. вийшло 60 вип.). Університет співпрацює з навчальними закладами та науковими установами багатьох країн світу. Європейське визнання здобули також творчі колективи факультету культури і мистецтв, які очолюють Заслужені діячі мистецтв України Л. Шумська та Л. Костенко, Заслужені артисти України В. Дорохін і М. Шумський, що красномовно свідчить про багатий науковий, культурний, інтелектуальний потенціал Ніжинської вищої школи, якій у 2010 р. виповнюється 205 років від дня її заснування.

Ніжин завжди славився мистецькими здобутками. З містом пов'язана творча доля академіків живопису А. Мокрицького, А. Гороновича, Я. Феддерса, М. Самокиша, художників К. Павлова, Я. де Бальмена, І. Сошенка, О. Сенчила-Стефановського, Д. Безперчого, В. Різніченка, М. Бубликова, Наталії та Тетяни Гіппіус, В. Доброліжа, І. Беклемішевої, В. Андрущенко, Ю. Галича та ін. Все це добре відомі в художньому світі майстри образотворчого мистецтва.

З Ніжином пов'язане також життя народного художника СРСР С. Шишка, який подарував Ніжинському педагогічному інституту в 80-х рр. ХХ ст. 32

картини, які прикрашають спеціальний зал у картинній галереї нинішнього університету, що знаходиться поруч з залами мистецтва XIV – XVII ст. Декілька робіт С. Шишка демонструються також у художньому відділі краєзнавчого музею міста. В сукупності, це найбільша колекція творів художника, яка зосереджена в одному місці.

*Художник О. Кошель
за роботою*

В Ніжині народився художник Вадим Доброліж, який працював разом з О. Довженком на Київській кіностудії, а з 1948 р. жив у Канаді, де і нині проживає його родина. Серед його робіт живописні твори, ікони, іконостаси, декорації до вистав.

Сьогодні в Ніжині працюють цікаві за своїм самобутнім обличчям і творчою манерою художники С. Рибак, О. Кошель, В. Євмененко, Б. Шматок, В. Оліфіренко, В. Ісаєнко, М. Домбровський, В. Лясковський, О. Стефанюк та ін., твори яких виставлялися на багатьох виставках і відмічені дипломами та призами і знаходяться нині у музеях та приватних колекціях США, Аргентини, Польщі, Німеччини та інших країн світу.

Знайшов своє місце в сучасному театральному мистецтві Ніжинський драматичний театр ім. М. Коцюбинського, який від часу свого заснування за

майже 80 річну історію залишив у пам'яті не одного покоління глядачів вистави, створені видатними митцями, які своєю грою хвилювали любителів театального мистецтва, змушували напружуватися і з увагою слідкувати за розвитком дій, або ж веселитися, сміятися, підспівувати разом з акторами у комедійних спектаклях, задумуватися, переживати і не заспокоюватися ще довго після вечірньої зустрічі з акторами.

У 2002 р. театр отримав своє довгоочікуване красиве приміщення. З цього часу театр перетворився з пересувного у стаціонарний. Колектив театру зумів перебороти всі тогочасні труднощі і вийти на нові творчі рубежі, зберігаючи традиції, які намітилися у попередні роки. В театрі працюють провідна актриса і художній керівник заслужена артистка України Алла Соколенко, актор і директор театру заслужений працівник культури України Юрій Муквич, актор і режисер заслужений артист України Олексій Биш, артисти: Людмила Чевичелова, Андрій Мазепа, Галина Коршикова, Андрій Буняєв, Людмила Савич, Галина Рубекіна, Лариса Нечваль,

Художник С. Рибак біля своїх картин

Микола Дерновий, Олексій Крутько та інші. У нових умовах вони зуміли підняти планку майстерності на високу ступінь, про що свідчать їх вистави "Брехня" В. Винниченка, "Містер Іцек" О. Петрова, "Марія Заньковецька" І. Рябокляча і Л. Новоградського, "Ханума" А. Цичареллі, "Дорога Памела" Дж. Патріка, "Одруження" М. Гоголя та інші, які були відзначені переважно першими преміями на фестивалях та конкурсах.

Стало уже традицією, що театр проводить у себе Всеукраїнський фестиваль театральної жіночої творчості імені М. Заньковецької, у якому беруть участь провідні театральні колективи України та інших республік СНД.

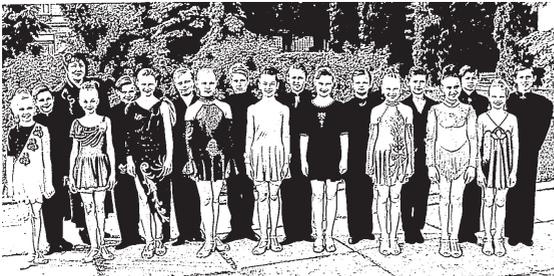
Проте мистецьке життя Ніжина не обмежується виставами лише Ніжинського драматичного театру. У місті та далеко за його межами відомі самодіяльні аматорські колективи Будинку культури, клубу залізничників, заводу "Ніжинсьільмаш", училища культури та мистецтв ім.

Ансамбль училища культури та мистецтв ім. М. Заньковецької

М. Заньковецької та інші. Заслуженою популярністю користуються ансамбль бального танцю "Ритм", яким керує заслужений працівник культури України Галина Тимошенко. Учасники ансамблю беруть участь у багаточисельних фестивалях і конкурсах, постійно перемагаючи на них. Їх нагороди – це підтвердження титанічної роботи дітей і педагогів-хореографів.

Перегорнувши окремі яскраві сторінки історії Ніжина, а в такому короткому

Учасники зразкового ансамблю бального танцю "Ритм". Керівник Г. Л. Тимошенко

нарисі не про все можна згадати, ми впевнилися, що Ніжин історично завжди був європейським містом. І про це свідчать як Магдебурзьке право міста, так і вільнолюбивий характер його народу, який підтверджується участю ніжинців у національно-визвольних змаганнях, а також національно свідомими проявами літераторів, науковців, що в різні історичні епохи висвітлювали яскраві сторінки української історії, а митці зберігали національні традиції.

Ніжин завжди був містом трудівником, яке свою працю демонструвало перед європейською спільнотою на міжнародних ярмарках та виставках, розкриваючи свій технічний потенціал і творчий талант.

Ніжин – це яскраве місто освіти і науки, театрального мистецтва, величних архітектурних будівель у різноманітних стилях. Хотілося б побажати місту і його жителям і надалі стверджувати та примножувати віковічні славні традиції і ніколи не губити давно завойованого статусу європейського міста.

Науково-популярне видання

Самойленко Г. В., Самойленко О. Г.

НІЖИН – ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО

Ред.: В.М. Бойко, Л.А. Чабак
Техн. ред.: А.А. Гапієнко
Коректор: П.В. Болотний

Підготовлено до друку в
Чернігівському центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів
державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій

14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 676-052 Факс (0462) 774-312
Електронна пошта chcprk@gmail.com
Інтернет: <http://www.center.uct.ua>

Підписано до друку 26.10.2010 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.
Ум. друк. арк. 4,5. Ум. фарб.-відб. 4,5. Обл.-вид. арк. 4,19.
Тираж 500 екз. Зам. № 0065.

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел. (0462)972-661
www.lozovoy-books.cn.ua